7. لە پەراوێزی مێژوی ئەردەلان دا

مەستورە: (1220-1264): نوسەری ((تاريخ اردلان))

-1-

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەممەد ئاغا، کە لەزۆری ((فتوحات))ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵلا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانیدا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەرباری قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵلا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵلاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فە تحعەلی شای قاجار بۆ خەسرەو خانی ناکام ئەم کردویەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵلایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل 321). میرزا عەبدوڵلای مونشی (رەونەق) نوسەری: ((تەزکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵلاهی)) یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەلان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسێ و، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: ((حەدیقەی ناصری))و ((تاريخ الاكراد))ـە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵلای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: ((قادری))و، بنەماڵەی دایکی: ((میرزا عەبدوڵلای وەزیر))، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەن و دەسرۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەلان دا.

-2-

لەدایکبونی

ماهشەرەف كچی ئەبولحەسەن بەگ، وەكو عەلی ئەكبەری ئامۆزای لە (حديقه: ل321-322) دا نوسیویّتی لەتەمەنی 44 ساڵی دا لە 1264دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە 1220دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایك بوبێ. رەنگە هەواڵەكەی ئەم لەهی نوسەرانیتر دروستتربێ.

-3-

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەكەم منالّی دایكو باوكی بوە، لەبەر ئەوە باوكی بایەخی بەخوێندنو پەروەردەكردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لە پەنای بەزەییو داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایكمەوە كەوتمە باوەشی پەروەردەی باوكمەوە... لەفەری نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگیو لەبەرەكەتی ئەو ئەختەری چڵە پۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە كەمەیلی سروشتیو شەوقی راستەقانیی پەروەردەكردنی منالاّنو بەهێزكردنی جگەرگۆشاندا زۆر بو، بەتایبەت منی یەكەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، كەدەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بەنامەی رۆشنایی هەڵێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزوی زگماكم بەمتالای كتێبان دەبزوت...)) (ل11).

-4-

شوكردنی

مەستورە داستانی شوكردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((بەلاّم لەبەرایی فەرمانڕەوایی‌دا (مەبەستی فەرمانڕەوایی خەسرەو خانی ناكامە) لەبەر كەم ئەزمونی، توشی چەند هەڵەیی هات: باپیرو باوكو مامەكانی نوسیاری ئەم كتێبەی بەبێ تاوان كۆتو زنجیر كردو زۆر بەبێ بەزەییانەو رەفتارێكی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا كردی بەدنیهادیو دڵپیسی بەدكارانی بۆ ئاشكرا بوو لەدوی ناردنو بەخەڵاتی گرانباییو شایان سەربەرزی كردن.)) (ل 198-199).

خەسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێناون، بەدەوڵەمەنی زانیونو، لای وابوە جگە لەسامانەكەی خۆیان، سامانو دارایی حوسەینقولی خانی باوكبرایشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەكەیان زەوت بكا، گێچەڵێكی تری پێ كردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیویّتی:

((لەبەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامانو نەختینەكانی لەكن بنەماڵەكەی منی كەمینە دانا بوو، نێوبراو سەبارەت بەوە كە لەباوكەوە

پورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تێ چاندبوو لەداستانەکەیانەوە وەرداو لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامانو نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەنو ئەویش بخەنە سەر گە نجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەلێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێو ئەمیش کەهێشتا ساردیو گەرمیو تاڵیو سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر نەماوی نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خاڵۆو خوارزایی هەڵکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکا نمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆڕێکی بەستو لەدژی والی دەستیان بەوتووێژ کرد، بەڵام لەدەرەوە، چەند کەسێکی لە پشت پەردەوە لێ راگرت بون، گوێ یان لەهەمو کەینو بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگو مستەفا بەگ کوڕانی فەتح عەلی بەگی وەکیلو ئەکبەر بەگ، کەببو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سوڵتانی کوڕی نەزەر عەلی بەگو ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مامو ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆتو زنجیرکردنو زیندان کردنیان دراو هەمویان گیرانو بەکۆتو زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحعەلی بەگو سوڵتانیان لەقەڵای قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەڵەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەییو دڵاوییەکی زۆرەوە خەڵات کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردنو چەسپاندنی نێوان تەبایيو نێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەڵ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شانو شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە.)) (ل201-202).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوەڕاستی سییەکانی تەمەنیدابو، بەڵام ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسیو کۆمەڵایەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەماڵەی قادری زۆرلێکراودا، بنەماڵەی قادری کچەکەیان لەنرخیدا داوە.

ئەگەر لە 1220 دا لەدایك بوبێ، وەکو لە(تحفە:322) تێ ئەگەینو، لە 1244دا شوی بەخەسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە24 ساڵی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:198) ئەڵێ: ((زۆری حەز لەرابواردن و خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردن و خۆش گوزەراندنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵك بردبوەوە..))

(بابانی:71) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە((خواردنەوەی مەی و موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام)) بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، ((بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەم و هاونشینیی روسپییانی سۆزانییەوە خەریك بون)).

(تحفه: 203) ئەڵێ: ((ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیان و رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژن و پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون..)).

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوان و، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئە نجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەك (بابانی:72) ئەڵێ: ((بەهۆی زیادەرەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو))، یان وەك (مەستورە: 203)ی هاوسەری ئەڵێ:((توشی نەخۆشی جەرگ بو))، لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەی و ئینجا مردنی بێ. لە2ی رەبیعی ئەوەلی 1250دا لەتەمەنی 29 ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگە نجی بێوەژن کەوت. (مەستورە: 204).

مەستورە لەخوسرەو خان منداڵی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، 3کورو 3کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شیرازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

-5-

کۆچی بۆ سلێمانی و مردنی

ساڵانی (1250-1264) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بون و برشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە ((تاریخ اردلان))ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیان و، سامانی تێدا نەماوە. حوسنی جیهان و توبا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخان و ئەمانوڵڵاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەك بەزەییان

بەدانیشتوانی وڵاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەڵاتو پارە خەریك بون یەکترییان ئەهاڕیو، لەگەڵ خۆیان دەسەڵاتی دێرینەی بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان بەرەو کوێربونەوە ئەبرد.
دوای ئەوەی رەزا قولیخانو ئەمانوڵڵاخانی برای چەند جارێ لەلای دەرباری قاجار ملی یەکترییان شکاند، دەرباری قاجار بۆ ئەوەی ئاسایشو دەسەڵات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە، کەوتە سەر بیری دانانی حاکمێك لەدەرەوەی بنەماڵەی ئەردەڵان. خوسرەو خانی گورجییان داناو، بەگەیشتنی حاکمی نوێ هەر لەرێگاوە رەزا قولیخانی بەزنجیرکراوی رەوانەی تاران کرد. دەستوپێوەندەکانی هەردو برا: رەزا قولیخانو ئەمانوڵڵاخان، پەرەوازە بون. هەندێکیان بەکۆمەڵ رویان لەشارەزورو سلێمانی کرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیوێتی:
((لەبەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستانو بە بەڵێنو سوێندی فراوان رەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راکێشا، محەممەد سوڵتان خانو سەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵو ژنو منداڵی والیو زوربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچداو لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێرانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم. هەر کەگەیشتنە شوێنێ کەناوی هۆشبارانیە، حەسەن سوڵتانی هەورامی بە پیری کۆچکردوانەوە هاتو بەشێوەیەك کەشایانی پلەو پایەیان بێ رێو رەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێ هێنا.
لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لەگەڵ والیدا دوری نێو یەك قەپیلكو ئەستێرەی یەك بورج بون، فەرمانرەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لەگەڵیدا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانیو، بەرەو ناوچەی هەورامان هاتو مرخی لەگرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کردبو، بەڵام هەر کەدیتی خەڵکەکە بەجارێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هەروا بەئاسانی خۆیان بەدەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.
ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لەهەزار کەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسەربرد. بۆ سبەینێ کەهێشتا رۆژ هەڵ نەهات بو بنەو باریان راداو لەرێگەیەکی ناهەموارو سەختەوە، کەهەڵۆی بەسەردا فرییا پەری دەوەریو مانگی پێ سوکی ئاسمانی لێوە تێپەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ نێو کەندەلانو هەڵدێری پەستیو هە پرون بەهە پرون دەبو، تێپەڕینو بەگوندێ لەگوندەکانی شارەزور گەیشتن، کەنێوی سەرگەتەو لەوێ لێی گیرسانەوە.

ئینجا لەوێوە محەممەد سوڵتان و میرزا عەبدوڵڵای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی و بەخزمەت عەبدوڵڵا پاشای بابان گەیشتن و ڕێ و ڕەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێگەیاندو پیاوماقوڵێکی لەتەکیاندا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا ببەشرێنەوەو دابین بکرێن.

لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێیاوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی پانیدا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوەو هەر بڕێکیان لەبنارێکدا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کە پورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی ڕێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپ و هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورین و گوزەرانی بۆ ئامادە کردین و هەر یەکەی بە پێی پێداویستی خۆی کۆمەك و یارمەتی دەداو لەخزمەتیدا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەرۆژی 14ی مانگی زیلحیجەی 1263 ك (1846/11/23ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەریدا زاڵ بو، لەماوەی شەوو رۆژێکدا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبوو لە پرسەکەیدا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دران و منی مەستورەی سەر لێ شێواوو دەربەدەریش لەدوری لێك دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ رۆژێکە لەش و رۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنێ و ئارەزوی بەچیە...)) (ل 236-238).

مەستورە بەو چەند دێڕە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو رۆژانەدا بە پێی (حدیقە: 321-322) لە 1264دا لەتەمەنی 44 ساڵیدا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-6-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوەو، ((مەستورە))ی هەڵبژاردوە بەنازناوی خۆی. ((دیوان مستورە کردستانی)) سێ جار چاپ کراوە:

جاری یەکەم، ساڵی 1304 هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانئ‌یەوە چاپو بڵاوکراوەتەوە.
جاری دوەم، ساڵی 1362 هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمی‌یەوە.
جاری سێیەم، بەهاری 77، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زادە (بورەکەئی)یەوە.
شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی 462 بەیتی کوردی تێدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوەو، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بە پاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەیو جۆری دارشتنی‌دا لەشیعری ئەو ناچن.
بەقسەی (صفی زادە: 16) دو کتێبی تریشی نوسیوە: ((مجمع الادباو)) کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، ((رسالەی شرعیات)) کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.
(مجمع الادباو)ی جارێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) ساڵی 1998 لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵڵای مەردۆخەوە بە پێشەکیو لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.
لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجێی ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە مێژوییەکەیەتی: ((تاریخ اردلان)).
((تاریخ اردلان))ی ((مەستورە کردستانی))ی بەهیمەتی ((ناصر ازادپور)) ساڵی 1343 ه. ش، لە ((چاپخانە بهرامی)) لەسنە چاپ کراوە.
د. حسن جافو شکور مصگفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: ((مێژوی ئەردەلان))دا کردویانە بەکوردی، ساڵی 1989 لەبەغداد، لەلایەن ((دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی))وە بڵاوکراوەتەوە.
3کەمایەسی لەم وەرگێرانەدا هەیە:
1.زمانەکەی: ئەگەرچی وەرگێرەکانی: شکور مستەفا کەرکوکیو، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لەنوسینەکەیاندا زمانە رەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی ((شەرەفنامە))ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم

کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆلاو بۆ تێگەیشتن سەختە.

2. وەرگێرانەکەی: لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوە، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ فرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنێتی یان وەرگێرەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

3. چاپەکەی: هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەساڵەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەیدا بەراستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەرە 85 یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەرەی 58ی خراوەتە جێگەی.

-7-

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی ((تاریخ اردلان))و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ((..تا رۆژێکیان رێم کەوتە دیوانەکانی پێشینیان و تۆمارو بەیازی پاشینان مێژوییێکم لەکوردان و دەستاوێژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متالاو دوای نامە گۆرینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەر چۆنیەتی حاڵ و باڵی فەرمانرەوایانی کوردستان نوسیوە. بەلام بەهۆی ئەوەی کە کورتەییێك لەمانەی مانەوە دوری نەسمراو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئیرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بلێسەدارو زەینی رەخنەگرانەوە بەدوی درێژە پێدانەوە چونم بە پێویست زانی و پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێرەو دەنگوباسی پاشەرۆژ بەخێروخۆشی و بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبلیدنی بەنی ئەردەلانم بە بەشێك کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لە پێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەروانی نزای چاکەم.)) (ل 11-12).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراوو باس و بابەتی بیستراوو بینینەکانی خۆی:

1-نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەممەد شەریفی قازی: ((زبدە التواریخ))و، خوسرەو کوری محەممەدی کوری مەنۆچەری ئەردەلان: ((لب التواریخ))ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە((تاریخ الاکراد)) ناو ئەبا.

مەستوره لەكتێبەكەیدا لەلاپەرەكانی: 26، 28، 29، 49، 58، 83، 93، 98، 106، پەنجەی بۆ كتێبەكانی قازی شەریف و خوسرەو بەگ راكێشاوە. هەندێ جار گێرانەوەی هەواڵەكان، كە لەگەڵ یەكتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەك بەراوردو تاووتوێ ئەكا، بەڵام ناوی ((ژیل شرفنامه)) نابا، رەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، كە لەبەردەستیدا نەبوبێ.

بێگومان ((شەرەفنامە))، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەكی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ كەڵكی لەمێژوە باوەكانی ئێران و، ئەو نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ كە لەكتێبخانە ئاوەدانەكانی میرەكانی ئەردەڵاندا هەبون.

2-بیستنەكانی

بنەماڵەی مەستوره لەگەڵ میرەكانی ئەردەڵان تێكەڵاو بون. نەنكی هاوسەری خوسرەوخان و، خوشكێكی باوكی هاوسەری ئەمانوڵڵاخان و، خۆیشی هاوسەری خوسرەو خانی ناكام بوە. باووباپیریشی بەشێ بون لەداوودەزگای بەرێوەبەرایەتی ئەردەڵان و، لەشەروشۆرەكاندا بەشداربون. زۆر روداوو چیرۆكی ئەم بنەماڵەیە كەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماودەم گێراویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەلەی بۆ مەستوره هەڵكەوتوە، رەنگە بۆ مێژونوسەكانی تر هەڵ نەكەوتبێ.

مەستوره، بۆ سەلماندنی یەكێ لەبۆچونەكانی، ئەڵێ: ((...بەڵام بەندەی كەمینە لەگەڵ رای یەكەم دام. چونكە نەنكم یەكێ بوە لەوانەی كە لەباوەشی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسەری والی بڵێند نژاد، خوسرەو خانی باوكی ئەمانوڵڵا خان بو، گۆریان پر لەنور، دەربارەی سەردەمی منداڵیی خۆی، بەتایبەت لەو سەروبەندەدا. كەبنەماڵەكەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتە بۆ دەگێرامەوە...)) (ل107).

لەشوێنێكی تردا ئەڵێ: ((هەرچەندە لەكتێباندا بەرچاو نەكەوتوە، بەڵام وەك لەبەرینانم بیستوە..)) (ل34).

لەجێگەیەكی كەدا ئەڵێ: ((... وێرای ئەوەی كەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەرۆیشتوە، بەڵام وەك لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان كردنی زەرین كولاه، ئەو گەوهەرە گرانبایيە ئەختەربڵیندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نەبو..)) (ل45).

ئەمانەیش چەند نمونەیەكی كەن:

((دەگێڕنــەوە: ئــەو دەسکەوتەی لــە لەشکرەکەی ئیسماعیل خــان وەگــیر بــا پیرم کــەوت بــو زۆر لــە خۆی بــەزیاتر دیت، لەبــەر ئــەوە بردیــە خزمــەتی خوسرەو خان، بەڵام ئەو فەرمانڕەوا دادگەرە، بەو هیمەتە حاتەمییەوەی کــە هــەی بــو، تــوخنی هیچــی نەکــەوت و ســەرلەبەری بــەرەو روی خــۆی کــردەوە، تەنانەت ئاوێنەییکی گرانبایی زۆر نایاب لەو دەسکەوتە تا ئێستا بەموفەڕك لەبنەماڵەی ئێمەدا هەر ماوەتەوە)) (ل157).

((مــیرزا لوتفــوڵڵای کــوری مــیرزا عەبــدوڵڵای وەزیــر کــەمامی راســتەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شەڕەدا حەقدە کەسی لەسەر زینی ئەسپ گلانــدو لــە خوێنی خۆیانی ــدا گەوزانــدن و بــەم رەنگــە ئازایــەتی و مەردایــەتیی خــۆی ئیسپات کرد)) (ل160).

((بـــا پیرە گـــەورەم کەدەرامـــەتی عەباســـقولیخان و والی شوشـــتەری پـــێ سپێردرابو، هەزار تمەنی وەگیر کەوت)) (ل162).

((بـــا پیری ســـەروەری ئـــەم کەمینـــە، لـــەو هەراوهوریایـــەدا لەگـــەڵ نارازییەکاندا هاودەست بو، لەبەر ئەوەی نــەمامی پــەنا ســێبەری پــەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگەڵ دوژمنانی تێکەڵ کردبــو، چەند رۆژێ بۆ گوێ راکێشان، چــاوی بــەزەیی لێ پۆشــی و پێــنج هــەزار تمــەنی چاوترسێنانە لێ سەند، بــەڵام پــاش 18 رۆژ دوبــارە پلــەی چــاودێری کردنــی دارایی پێ بەخشیەوە..)) (174).

((..عەبدولرەحمان پاشا جێگەی خۆی گرتــەوەو دەســەڵاتی پەیــداکردەوە ئــەمانوڵڵاخانیش بەســەرکەوتنەوە گەڕایــەوە بــۆ مەڵبەنــدی خــۆی و کەهیــەی بەغدای لەگــەڵ دووســەد لــە بــەدیل گیراوانــی رۆمی ــدا کەلــەم شــەڕەدا بــەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای با پیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بەڵام شا ناردنیەوە بەغدا.)) (ل179).

((..بەنیازی لابردنی والییەوە رویان کردە دەرباری تاران و هەر ئەو شــەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵە بەوالی گەیشت محەمــەد ئاغــای ســەرکاری کــەبا پیر پایــە بڵنــدی، نوســیاری ئــەم مێژوەیــە، بــۆ رون کردنــەوەی راســتی کــەین و بەینەکە و بەتاڵکردنەوەی نیازی پیســی نارەزایــان، نــارد بــۆ دەربــاری فــەتح عەلی شا..)) (ل183).

((ئەمانوڵڵاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچــوو... محەمــەد ئاغــا بــا پیری نوسیاری ئەم کتێبەی کردە سەرداری لەشکرێ لەئازاو شێردڵانی ئــەردەڵان و بــۆ ناوچەی بانەی نارد..)) (184).

((خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێگەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەییێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد..))(ل187).

((شا لەم بارەیەوە تا بڵێی خەمبار بو، تەنانەت نارەزایی و نەفرینی خۆی بە محەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوڵڵاخان بەناوی باڵیۆزەوەی ناردبو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوڵڵاخان راگەیاند.))(ل188).

((..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شایی و ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئالاّو والاّو بۆ زەك و دۆزەك و خشڵ و زێروزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم زەماوەندەی کردوەو هەر خەرج و پول و دراوێکی بۆ شیرینی و خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێرنەوە: لەم شاییەدا دە هۆر نوقڵ، لەگەڵ چەند تێر قەندو نەباتی سپی و چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێوادانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ))(ل189).

ئەم گێرانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

3-بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگ و وریا بوە. هەر لەمناڵیەوە خوێندویەتی و سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراوو دەوڵەمەندو رۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری روداوەکانی دەورو پشتی و چاودێری هەلومەرجی وڵاتی کردوە. کەچوّتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵ و دەنگوباس و روداوەکان بێ و، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی وڵات.

((..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم باڵیۆزی روس و ئینگلیز لەسەردەمی فەرمانرەوایی ئەمانوڵڵاخانی والیدا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێدەپەڕین و لەگەڵ ئەوەشدا کەقەڵاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد..))(ل42).

(..لەساڵی 1138ی ك دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکە و نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشك و تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس

بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەودایێکی کوردتدا پاشای بابان هەر کەم و کوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێدروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوڵلاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوڵلاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەڵانەکان دەزانی وێران و خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت.))(ل90).

ئەم دو روداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگاداریی زۆرو سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەڕوداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

-8-

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ:(ئەقلی بێخەوش و چێژو، سەلیقەی راست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە...))(ل15) ئەم سەرنجە ئەقڵی و رەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی ئەفسانەو روداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی روداوە راستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانیدا بەلای ئەواندا دائەشکێنێ، بەلام راستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانیدا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەراستیی و ناراستییان، بەچەند رستەیەکی وەکو: خودا هەر خۆی لەراستی هەمو شتێ ئاگادارە (ل15)، خودا بۆ خۆی دەزانێ (ل30، 50، 66)، زانست لای خودایە (ل34)، دەربڕیوە.

-9-

رێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو رێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەواندا روداوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ روداوەکانیان گێڕاوەتەوەو، ساڵەکەیان کردۆتە سەرباس و، باسی کەسایەتی و قارەمانی روداوەکانیان بە پێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی ((شەرەفنامە))دا پێڕەوی رێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی

ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەرێبازی نوسین و گێرانـەوەی روداوەکانیـاندا لاسـایی شـەرەفخانیان کردۆتـەوەو، بەچـاولێکەری ئـەو درێـژەیان بەمێـژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیـاتر روداوەکـانی سـاڵانە بگێرایەتـەوە، بێگومان ئێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵا نمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی روداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی ((تاریخ اردلان))و جـۆری دارشـتنی، هـەر ئەوانـە ئـەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشـارەزای پەخشـانی فارسـێن، ئەگەرچـی سـەجەع و وشـەی هاوواتـاو درێژەدانی زۆری تێدایە، بەڵام بۆ مـن رەوان و تێگەیشـتنی ئاسـانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجـاودا ئـایەتی قورئـان، پەنـدی عـەرەبی، شیعری فارسـی هـی خـۆی و هـی شـاعیری تـری، تێکـەڵاوی نوسـینەکانی کـردوە. ئەمـەیش نیشـانەی ئەوەیـە کەسەرچـاوەی رۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

-10-

هەڵسەنگاندنی

هەواڵـەکانی ((تـاریخ اردلان)) بەتـایبـەتی هەواڵـەکانی پـەنجا سـاڵی دوایی دەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵان و، نێوان ئەردەڵان و بابـان و، پـەنابردن بـۆ یـەکتری و، هانـدانی یـەکتری بـۆ شـەرو پـەلاماردانی یەکتری.

زوڵـم و زۆری و والیـەکانی ئـەردەڵان، بەتـایبـەتی لـەروی کۆکردنـەوەی زۆرەملێی پارە، گرتن و ئەشکەنجەو کوشتنی ناڕەوا، دانان و لابردنی وەکیل و وەزیرەکان و، کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵان و، نەمانی سەلامەتی سـەرو سامان.

بۆگەن بونی دەزگای بەرێوەبەرایەتی و، خەریك بـونی میرەکـانی بەشـایی و رابواردنی ژن و، خواردنەوەو، راووشکارو، پێشکەش و بەرتیل.

گـوێ نەدانـە سـکاڵاو گازنـدەی خـەڵك، تەنانـەت هـی گـەورەو دەسەڵاتدارەکان و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە نارەزاییەك.

کارەسـاتی سروشـتی قـاتوقڕی و برسـێتی، رێبەنـدانی بـەفرو سـەرما، رشانەوەو نەخۆشینی تر.

نـاکۆکی نـاوخۆی میرەکـانی ئـەردەڵان، کورەکـانی ئـەمانوڵلاخان: خوسرەوخان، محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش نـاکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی خوسرەوخان: رەزا قولی خان و ئەمانوڵلاخانی دوەم.

دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری خوسرەو خان‌و، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری رەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.

لێکدانەوەی رووداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ دەربارەی پاشەرۆژی میرایەتی ئەردەڵان‌و پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ:((... ئیدێ ئیدی‌و نەختە نەختە ئەم سەربزێوی‌و سەرسەختی‌و گوێ نەدانە بو بەهۆی ئەوە شا پشتیان تێکاو رویان لێ وەرگێری‌و گوێیان راکێشێ. تەنانەت دەتوانین بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بریارە کەبناغەی ئەم بنەماڵە تێکداو داری بەسەر بەردیەوە نەهێڵێ.))(ل231).

مەستورە، کە لەقۆناغی داروخان‌و هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵان‌و بابان‌دا، ژیاوەو، نزیکی داوودەزگای حوکمرانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی رووداوەکانی بینیوەو، گێرانەوە جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێرانەوەکانی لە((تاریخ اردلان))دا بۆ لێکدانەوەی مێژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵان‌و بابان، نرخێکی گران‌و گرنگیەکی تایبەتییان هەیە.

-11-

پلاری ژن

مەستورە لەناو رووداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەد خاندا، گفتوگۆی ژنە بڵباسێك‌و خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بڵباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خان لەشکریان ئەباتە سەرو پەلاماریان ئەدا. هەردولا بەشەڕ دێن. لەشکری ئەردەڵان لەشکری بڵباس ئەشکێنێ. بڵباس ئەکشێتەوە شوێنێکی سەخت‌و عاسی. لەشکری ئەردەڵان لەدویان نابنەوە. (مەستورە: 53-54) لەسەری ئەڕواو ئەنوسێ: ((چەند رۆژێ گەمارۆیان دان‌و رێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شێوەیە داوێنی دان بەخۆدا گرتن‌و سەبریان لەدەست بدەن‌و واز لەلوتبەرزی بێنن‌و ملکەچی قوبوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان راگرت بەڵام ئەو رووداوە لەهەمو کانگای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی رێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سەخت‌و توش بوو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام رۆژێکیان کەلەژنێکی جوانی ژیرو زیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزوی گەشت و سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەرێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی: "هۆی لێرە هەوارگرتنتان لەبەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردن و خۆسازکردنە لەبەر کێیە؟" کاربەدەستەکە لەوەلامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی رێگاوبان نیەو رێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوت و پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بو بەباوەشێنی بڵێسەی ئاگری تورەیی و رکی خان. هەر دەمودەست فەرمانی ئامادەبونی لەشکری سەرکەوتوی داو چیرۆکی ئەم ژنە نیهاد پاکەی لەنوکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشت و دەستیان بەقلفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرت و لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیخی ئاودارەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رم و بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکان و لەو نشێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێن و دەروی شەروشۆڕیان لەروی دوژمنان هاوێشتە سەر گازی پشت. ئەم تیرە چارە بەدە ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بەشەرکردو بەتەقەکردن و گابەرد گلۆر کردنەوەو تێهەڵچون و ئەو دلێرە رۆستەم ئاکارانە بەتیخ و تیرو تەورەوە خۆیان گەیاندە سەنگەرە بەسامەکانیان و نێرو مێیان لەتیخ کێشان و پاشماوەی ماڵ و سامانیان بو بەدەسکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زاڵ بو بەدیل و یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتن و زاڵ بونەوە گەڕایەوە...)).

((ژیل شرفنامە)) کەلە((تاریخ اردلان)) کۆنترە ئەم باسەی تێدا نەنوسراوە، بەلام پێش ئەم (لب: 54-55) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم لە((حدیقە: 131-132))و هەم لە((تحفە: 113))دا بەکەمێ دەسکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوەو، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەلای رەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر راست و روداو بێ، یان خەیاڵ و هەڵبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکرایی و بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەو پەری ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمان و زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی

مەستورەی خوێندبێتەوەو، هەر ئەمەش هانی دابێ پڕکێشی بکا شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان ڕێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

-12-

مەستورە لەبەر تیغی زماندا

دایکی ڕۆژگار نە پێش ئەوو نە دوای ئەویش، ژنێکی هەڵکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەڵام مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەڵکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەڵام ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین مێژونوسی ئەو سەردەمەیە.

-13-

نەشتەرەکەی نالی

مەستورە شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حدیقە : 321) نزیکەی 20 هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفە : 209)زیاد لە 10 هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهرەی هونەریو شاعیرانەی هەڵبسەنگێنێو، بایەخو ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەك جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. نالی شیعرێکی 49 بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردنو ڕازاندنەوەی وەستاییەکی یەکجار زۆری تێدا بەخەرج داوە. کێشو قافیەی هەر 98 دێرەکەی وەکو یەك داڕشتوە. لەشیعرەکەیدا خەو بەمەستورەوە ئەبینێو ئەکەوێتە گێڕانەوەی:

مەستورە کەحەسناوو ئەدییە بەحسابێ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێكو عیتابێ؟
هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابێ؟
هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابێ؟

لێرە بەدواوە بەزمانی مەستورەوە 30 بەیت هەڵئەبەستێ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکاو ئارەزوی جوتبونی لەلا بوروژێنێ، ستایشێکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لێ ئەکا لەگەڵی دروست بێو، دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستورەوە، بەم پرسیارە ئەهێنێتەوە:

کێ بێ لەجیهاندا چ گەدا بێت و چ شا بێ
تەرکێکی وەها ناسك و پڕ لەززەتی (...) بێ؟

لەوەڵامی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە 13 بەیت هەڵئەبەستێ و، ئەڵێ:

دێوانە کەزانی کەدەبێ عوقدە گوشا بێ
هەستاوو، گوتی: ئەشکی رەوانم بەفیدا بێ!

لەشوێنێکی تریدا ئەڵێ:

کێ بێ وەکو تۆ بەم شەوە رەحمی بەمنا بێ؟
مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی رەحمی تێدا بێ!
هەم جازیبەوو قابیلەیی ئەخزو عەتا بێ
مەستورەوو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بێ؟
مەستانە هەڵستێت و بەکوێریی روقەبا بێ!
ئەم باب زەنە گەرم و تەریکا بەکەبابێ! (دیوانی نالی: 603-630)

نالی، بێگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایش و پەسنی مەستورە نیە، بەڵکو ئەم شیعرەی بۆ ئابڕووبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەڵبەستوە. ئەبێ چی پاڵی بەنالییەوە نابێ سوکایەتی بەمەستورە بکا؟

-ئارەزوی شێتانەی گەنجی و حەز لێکردنی سەرەرۆیانەی سەردەمی فەقێیەتی نالی بوە لەسنە، ئەگەر وایە خۆ مێرەکانی بابانیش لەسلێمانی هاوسەری جوان و کچی جوا نخاسیان زۆر بوە بۆچی نالی خەوی بەکەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهێناوە؟

-یان ئەمیش ((تێچێن))ێکە لەو ناکۆکیە درێژەی لەنێوان بنەماڵەی ئەردەڵان و باباندا هەبوە، بۆ شکاندنی یەکتری؟

-یان حەسودی بردن بە پایەی بڵندی ئەدەبی و رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی مەستورە؟

رەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.

ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پێدان باسی ((سێکسی بون))ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پێی بڵێ: ((سێکسیترینی ژنان)).

-14-

توا نجەکەی فخر الكتاب

مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەممەد شەریف، محەممەد ئیبراهی ئەردەلانیو، خوسرەو بەگی ئەردەلان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەلانی نوسی بێتەوە. فخر الكتاب چەندین ساڵ دوای مردنی ئەو ئینجا دەستی داوەتە نوسینی ((تحفەی ناصری)). بێگومان یەکێ لەسەرچاوەکانی ((تحفە))، مێژوەکەی مەستورەو سەرچاوەیەکی تریشی ((حدیقەی ناصری)) عەلی ئەکبەری ئامۆزای بوە. بەراوردی ((حدیقە))و ((تحفە)) دەری ئەخەن، فخر الكتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بەکەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە((حدیقە))راگوێزراوە. کەچی فخر الكتاب لەباتی ئەوەی وەکو مێژونوس بکەوێتە لێکۆڵینەوەی ناوەرۆکی مێژوەکەی مەستورەو، راستیو چەوتی گێرانەوەکانی بخاتە سەر دەزگای هەڵسەنگاندنو رەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.

فخر الكتاب (تحفە : 209) ئەڵێ ((مەستورە یکی از نسوان گائفهی قادریو قدر بدصورت بودە ولی در گرائف معانیو قرائف سخندانیو گرز غزل سرائیو قافیە ارائی اعجوبهی ان ایامو بخسرو خان ناکام عاشق بودە بوشاقت بیانو گلاقت زبانو غزلهای عاشقانە دلربائی از والی کردەو بهر شیوەو بهانە خودرا بحبالەی نکاح خسرو خان دراوردە...)).

لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە :

1. بەپێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەك ((نەختێ بەدفەساڵ)) نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵرفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسەر بۆ شکاندنی ئەم توانجەی تێ گرتوە. تەنانەت ئەگەر جوانیش نەبوبێ، نابێ لێی بەعەیب بگیرێ، هیچ کەس جوانیو ناشیرینی بەدەس خۆی نیە.

2. وەکو ئەم ئەڵێ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خاندا ساغ کردۆتەوەو، بەشیعرو قسەی جوان خوسرەو خانی راکێشاوەتە ناو داوی عەشقی خۆیو وای لێ کردوە مارەی بکاو بیهێنێ. ئەگەر ئەم قسەیەی فخرالكتاب راست بێ، شایەتیەکی زۆر گەورەیە بۆلێهاتوییو زیرەکی مەستورەو، کاریگەری ژن لەسەر پیاو. بەڵام مەخابن وەکو مەستورە خۆی ئەیگێرێتەوە، ئەم وەکو قوربانیەکی دابو نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی

لێخۆشبونی بـاوکیو خزمەکانیـدا دراوە بەخوسـرەو خـان، نـەك لەئـە نجامی عەشقو دڵداریدا.

مـیرزا شـوکورڵلا، کە پشتاو پشـت مـیرزا بـون لـەداوودەزگای میرەکـانی ئەردەڵاندا، ناشێ لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبوبێ، یا نەی بیست بێ، یا هیچ نەبێ ((تاریخ اردلان))ی مەستورەی نەخوێندبێتەوە کـە بەئاشکرا باسـەکەی گێڕاوەتەوە؟

3.ستایشـی وەسـتایی مەسـتورە ئـەکا لەشـیعرو لـەگفتوگۆدا کەچـی هـیچ ئیشارەتێ بەمێژوەکەی نادا.

فخر الکتـاب لەنوسـینەکەیدا مەبەسـتی شکاندنی مەسـتورەو سـوکایەتی پێکردنێتی. ئەبێ چی پاڵی بـەفخر الکتابـەوە نـابێ سـوکایەتی بەمەسـتورە بکا:

-دوژمنایەتی بنەماڵەیی لـەنێوان بنەماڵـەی میرزا شـوکروڵلاو بنەماڵـەی قادریدا؟

-یـان حەسـودی بـردن بە پلـەی بڵنـدی ئـەدەبی، رۆشـنبیریو کۆمەڵایـەتی مەستورە؟

سەرەتـای میرایەتی ئەردەڵان

-1-

سـەری زنجـیرەی حوکمڕانـەکانی ئـەردەڵان لەبابـە ئەردەڵانـەوە دەس پـێ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەڵان، کوڕو نەوەکانی بەڕیز: کلۆڵی کوڕی بابە ئەردەڵان، خدری کوڕی کلۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کوڕی ئـەلیاس، حەسـەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلۆ) کوڕی حەسەن، مونزێری کوڕی باڵوڵ...

-2-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (862-900)

32 سـاڵ حـوکمڕانی کـردوەو، یـەکێ لـە پیاوە هەڵکـەوتووەکانی ئـەم بنەماڵەیە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیە بەناوی ئەوەوە ناوی نراوە: "مەئمونی"و کوردیش کردویوتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر 3 لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:

بێگە بەگ، کوڕی گـەورەی، لەسـەر زەڵـم، گوڵعەنبـەر، شـەمێران، هـاوار، دوران، نەوسو، داناوە.

سورخاب بەگ، کوری ناو نجی، لەسەر نەویٚ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەولٚوٚس، کلاٚش، نشکاٚش، داناوە.

محەممەد بەگ، کورە بچکوٚلەکەیشی، لەسەر سروٚچك، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-3-

بیٚگە بەگ کوری مەئمون بەگ (915-957)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەی ئەلیٚ:

" کاتیٚ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئیٚرانی گرتە دەس و کەوتە پەلهاویٚشتن بەم لاو ئەولای ئیٚراندا بیٚگە بەگی کوری مەئمون بەگ حاکمی ئەردەلان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەلان لەقەلای زەلمدا بوو قەلەمرەوەکەیشی بەزوٚری لەجنوبی خوٚرئاوای کوردستاندا بو. ناوچەکانی مەریوان، هەورامان، شارباژیٚر، سروٚچك، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.

بیٚگە بەگ نەچوە ژیٚر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هیٚزیٚکی گەورەی بەسەرکردایەتی چایان سولٚتان نارده سەری لەگەلٚ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سولٚتانیان هەبو. ئەم هیٚزە گوندەکانی دەشتی شارەزوریان تالان و ویٚران و، 3 لە قەلاکانیان کرد بەکەلاوە، بەلام قەلایەکیان کە بەشاخیٚکی سەختەوە بو (ئەبیٚ قەلای زەلم بوبیٚ) پیٚ نەگیرا دوای ئەوەی سالیٚك گەمارویان دا سەرەنجام دەستیان لیٚ هەلگرت، بەلام ناوبەناو هیٚرشیان ئەهیٚنایە سەر ناوچەکە.

لەسەردەمی جەنگی 20 سالەی روٚم و عەجەمدا کەئوٚردوی روٚم خوٚی سازدا پەلاماری ئیٚران بداو، بەراییەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بیٚگە بەگ کویٚخا حەیدەری بەنامەیەکەوە نارده لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژیٚر گوشاری قزلٚباش دا بون و دلٚسوٚزی خوٚی بوٚ سەلٚتەنەتی عوسمانی دەربری.

ئوٚردوی روٚم بەرەو ئیٚران کشاو تەوریٚزی پایتەختی سەفەوی گرت و سولٚتان سلیٚمانی قانونی خوٚی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکیٚشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستان و کەمی خوٚراك و ئالیك سولٚتان بریاری دا هیٚزەکەی بباتە ناوچە گەرمەکانی نزیك بەغداد. لەریٚگەی هەمەدانەوە بەناو کوردستان دا بەریٚ کەوتن. لەریٚگا هەندیٚکی هیٚزەکەی لەناو بەفردا مردن و هەندیٚ لەولاٚخە باربەرەکانیٚشی توٚپین. بوٚ ئەوەی توٚپ و کەلوپەلەکانی نەکەونە دەس قزلٚباش فەرمانیدا هەندیٚ لەتوٚپەکانیان لەژیٚر گلٚ دا شاردەوەو

هەندێکیان هاوێشتە روبارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێکیان لە پشتە شاخ و هەندێکیان خستۆتە ناو چەمی قەرەسووەوە (ل 23).

کەسوڵتان گەیشتە بەغدادو حەسایەوە پرسی نزیکترین دەسەڵاتدارو وڵات بەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان کێیەو لەکوێیە؟ وتیان بێگە بەگ و وڵاتی شارەزورە، کە پێشتر خۆی نامەی بەندایەتی ناردوە. سوڵتان فەرمانیدا کەنامەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەو هێنانەوەی تۆپەکان بێ. بێگە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سوڵتان سوهرابی برای بەنامەو دیاریەوە ناردو، داوای کرد کەسانێکی بۆ بنێرن کەبزانن تۆپەکانیان لەکوێ شاردۆتەوە بۆ ئەوەی بیدۆزنەوە. سوڵتان بۆ درێژە پێدانی لەشکرکێشیەکانی بەناو کوردستان دا دیسانەوە بەرەو ئێران ئەچو. لەبەر ئەوە فەرمانیدا بێگە بەگ خەریکی دۆزینەوەی تۆپەکان بێ و بۆ ئەو مەبەستە شارەزاو عەرەبانەی بۆ ناردو، فەرمانیشیدا بەسوهرابی برای بگەرێتەوە کوردستان خەریکی دابینکردنی خۆراک و ئالیک و پێویستیەکانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەکەی رۆم دا بەرێکەوت و تا گەیشتنە مەراغە ئەرکی خۆی لەدابینکردنی پێویستیەکانیدا بەجێ هێناو، بێگەیش ئاسنگەرو دارتاشەکانی وڵاتی بانگ کردو ژمارەیەکی زۆر ئەسپ و ئێستری کۆ کردەوە. کەموکوری عەرەبانەکانیان چاک کردەوەو ئەو تۆپانەی دۆزرابونەوە لەزەنگاباد تەسلیمی کوێخاکەی میری میرانی بەغدادی کرد.

لەو ماوەیەدا سوڵتان سلێمان گەڕایەوە ئەستەموڵ. بێگە بەگ نەبەشداری شەڕەکانی کردبو، نەکەسیشی ناردبو بۆ نوێکردنەوەی دڵسۆزی و بۆ پیرۆزبایی لەو سەرکەوتنانە، وەکو مەئمونی کوری نوسیویەتی رێوشوێنی ئەم بەندایەتیەی نەزانیوە. دوژمنەکانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بە لەشکرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە کەبەم لەشکرکێشیەی زانی کوێخاکەی بەنامەی پاڕانەوەو بەدیاریەوە ناردو دوای ئەوەیش بۆدڵنیاکردنی کلیلی قەڵاکانی بەمەئمون بەگی کوڕیدا نارد. (مژکرات: 32)

سەرداری لەشکر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایەوەو، ئیبراهیم بەگی برای بێگەیشی بەنامەیەکەوە رەوانەی ئاستانە کرد. ئەگەرچی لەسەرەتادا شارەزور درایەوە بەبێگە بەگ بەلام دیسان ناحەزەکانی بۆیان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوە. محەممەد پاشای میری میرانی بەغداد لەنامەیەك دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: ((ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای نەبێ راستگۆییو سەرراستی خۆت بەوە بسەلمێنی کەسەری پەرێنراو و زمانی براوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئەوەی منیش مەسەلەکەت بە پایەی بەرز رابگەیەنم. بەشکە ببێتە هۆی بەردانی کورەکەت!)) (مژکرات:35) کورەکەی(مەئمون بەگ) 12 ساڵو 10 مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی باوکیاندا بەسەر کورەکانیدا دابەش کرابو. بێگە لەقەڵای زەڵمو، زۆراب لەقەڵای مەریوانو، محەممەد لەقەڵای سرۆچك بو. هەریەکەیان لەناوچەکەی خۆیدا جۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی رۆمو عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەڵات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێو، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی رۆم دوای کەوت بون. ئەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەیدا داڵدەی بدا، بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە:((بەهیچ جۆرێ رێگەت نادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!)) بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بو گوێی نەدایە ئەم هەرەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەرێ. بێگە فەرمانیدا بەعەلەمەدینی کوری رێگەی پێ بگرێ. شەرێکی خوێناوییان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچەی مەریوان. پەنای بۆ زۆراب برد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانیدا مەئمون بەگ بەر بدرێو، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێك لەگەڵ خۆی ببات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بەگ سزای زۆراب بەگ بدەن. لەم رووەوە (مەئمون بەگ:60) خۆی وەها ئەگێڕێتەوە:

((بەلاّم لەم لایەوە خورەم چاوەشی سەرۆکی زیندانی بەغـداد هـاتو منـی لەزیندان دەرهێناو ناردمی بۆ لای محەممەد پاشا لەکەرکوك. سـوڵتان حسـێن بەگیش لەگەلّ چاوەشی نێردراودا کەوتە رێ بۆ بینینـی بێگـە بـەگ. گەیشـتە شارەزورو بینی، بەزەیی و دڵنەواییەکانی سوڵتانی پێ راگەیانـد، بێگـە بـەگ سوێندی بۆ خوارد کە لەبەختکردنی سەرو مـالّ لـە پێناوی دەرگـای هومـایونیی سوڵتاندا دریّخی ناکاو، هەمیشە لەخوا ئەپاڕێتـەوەو دەس بـەدوعا ئـەبێ بـۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێك ئەم بەندەیە(مەئمون بـەگ مەبەسـتی خۆیـەتی) نێـردرا بـۆ بـابی عالی دەوڵەت، سوڵتانی خاوەن شکۆو بەختیاری، لەدیاربـەکرەوە ئەگەڕایـەوە بۆ بارەگای تەختی سەڵتەنەت، ئۆردوگای سەرکەوتو گەیشت بوە لیوای رەهای سەر بەدیاربەکر. رۆژی دوەم بەزیارەتی رۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کـەدو مەنزڵی لێ دورە، شەرەفاوی بو. لەرۆژی سێیەمدا کـەژاوەی سـوڵتانی گەیشـتە شارۆچکەی بیرەجکی سەر بەولایەتی حەلەب، دوای ئـەوە بەهەیـبـەتو شکۆوە لـەروبـاری فـورات پەڕییـەوە. لەکـەناری رۆژئاوای‌ـدا دو رۆژ بارگـەی خسـت. ئەنجومەنی بەرزی تێدا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بانگ کرا. پاش ئـەوەی لێیـان پرسیم چـی بەسـەر ئـەلقاس هـاتو روداوەکـە چۆن قـەومابو بەدرێـژی گێڕایـەوە، بـەزەیی سـوڵتانی خرۆشـا، لیـوای کـەرکوکی بەموچەی 300 هەزار ئاقچە پێ بەخشیم، هەروەها شمشێرێكو قـەفتانێكو ئەسـپێك کەزینەکـەی رازێنرابـوەوە بـایی 100 هـەزار ئاقچـە بـو، لەگـەلّ ئەسپێکی رەسەنی ترو هەندێ ئێستری دامێ، ئەمـە سـەرەڕای ئـەوەی رۆسـتەم پاشایش دو ئەسپو دو قەفتانی دابومێ. هەروەکو کورەی وراسی و ناوچـەکانی بەر دەستی، وەکو هـەبو، دایـەوە بەبێگـە بـەگ لەگـەلّ خەلعـەتی شـەریفو پاداشتی سوڵتانیدا.

رۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سوڵتانی بـزوت، بەنـدە وریـایی کـرد کە پەلـە بکاتو پێش بکەوێو لەئەسپەکەی دابـەزێ بـۆ ئـەوەی ماوەیـەك بەراکێشـانی جڵەوی ئەسپی سـوڵتانی شـەرەفاوی ببـێو، ئینجـا ئاوزەنگیەکـەی مـاچ بکـا، ئەوسا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: " بەبێگە بەگی باوکت بڵـێ، ئـەو شیرەی هـەلّم کێشـاوە، کارێکـە لـەرێی خوادایـەو، ئـەو مەینەتییانـەی بەسەرم دا هاتوە لە پێناوی یەزدانو غیرەتی ئیسلامیو دینی محەممـەدا بـوە، ئەبێ تۆیش تۆڵە لەزۆراب بکەیتـەوە کەرێگـەی بـە ئـەلقاس داوە بگەڕێتـەوە

باوەشی شا. ئەگەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باووبا پیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون..." منی کۆیلە پاش ستایش و نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بێگە بەگ و ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو ماڵ ناکەین و هەرزان و گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لە پێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێك ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکورییەك رو نەدا، هەمو شتێ بەفەزڵی بەزەیی سوڵتان و هیمەتی هێژای و بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستیدا بە پشتم دا وتی:" ئادەی بتبینم!"

سەردانی بێگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئوروجم لەگەڵ بو کەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوك. ئەوسا چاوەش بەرێ کەوت سنجەقی شەریف و بەرات و خەڵات ببا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشیو شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسڵاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەییو سەڵتەنەتیدا. منیش ئەو راسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ راگەیاند. بێگە بەگ وتی: " بیستمان و گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچیو کەساسی دەستی خستە سەر سەریو، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بێگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاوڕێ لەگەڵ ئوروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێران و کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەڵاکەیدا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمرد عەلی پاشا، داوای لێ کرد 100 کەسی ئینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵ و گەواهی راستیی قسەکان بن. ماوەی 3 مانگ گەمارۆی قەڵاکەیدا. خەریك بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیك بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر رێی نێوان شارەزورو وڵاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو ڕێگەکان رەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ رزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدرەفتاری تریشی ناردە سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزڵباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی وڵاتەکەی زۆراب هێناو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەڵای زەڵم و، لەبەردەمیدا سەنگەری لێ داو، وەڵامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان

لەخۆیان بێو وریا بن و، لەشاخەکانی نزیکیاندا بڵاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ رزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ رۆیشت و دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەندی زەڵم. بۆ ئەوەی گیانی ئازایەتی و هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکانی هێزەکەی خۆی، سواری ئێسترەکەی بو بۆ شەڕ روبەروی دوژمنانی دین راوەستا. هەردولا پێکا هەڵپڕژان و لێکیان دا. 300 کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بەکوژراوی کەوتن. دیار بو لەنێوان محەممەد بەگی برای بێگە بەگ و برایەکی تریدا زۆراب کەینوبەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشی هێنا، محەممەد بەگ بەهەڵاتویی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پەلاماری بێگە بەگیان داو شکاندیان، 78 کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری بریندار بوو، مێکوتێکیان لە پشتی سرەواند لەئێسترەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیە لەلای راست بو، هەڵی کوتایە سەر قزڵباش و هارینی و بێگە بەگی لەو چورتمە کوشندەیە رزگار کردو چەکدارەکانی قزڵباشی ئاگرباران کرد زۆر لە پاسەوانەکانی کوشتن و، لەخوێن دا گەوزان. بێگە بەگی سواری ئێسترەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لەدەنگی تەقینی گوللە تۆقین و هەڵاتن. داوامان لەبێگە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بەڵام قوبوڵی نەکرد، بەڵکو پێی باشتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکان و، بڕینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی)).

شایەتێکی تری ئەم روداوە، حەسەن بەگی رۆملو، نوسەری ((احسن التواریخ)) ـە. حەسەن بەگ خۆی لەم شەڕەدا بەشدار بوەو، لەناو روداوەکانیساڵی 957دا بە مجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشی و حەسەن بەگی یوزباشی نارده سەر بێگەی ئەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والیی شارەزور لەگەڵ تاقمێ رۆم پەلاماری قەڵاکەیان داوە. کەئەم هەواڵەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانی گوێ لێ گیراوی دەرکرد بۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشی و حەسەن بەگی یوزباشی و رۆستەم بەگی ئەفشار بە 5 هەزار سوارەوە بچن بۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسیدە. میرەکان بەڕێ کەوتن و لەروباری تلوار، کەلەو کاتەدا هەستابو، پەڕینەوە. 80 کەس لەقۆرچیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە 7 سەد سواری لەگەڵ بو، هەر یەکەیان بەرۆستەمی داستان دائەنران.

شەڕێکی قورس ڕوی داو بێگەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بەڵام لەمردن ڕزگاری بو. 40 کەس لەنزیکەکانی کوژران. لەو ڕۆژەدا نوسەری ئەم پیتانە، حەسەن ڕۆملو، لەبەرزاییەکەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵم دا، لەشەڕدا بوم لەگەڵ تاقمێ لەکوردەکان. قۆرچیەکان کە پە نجا کەسێك ئەبون لەبەردەم کوردەکان دا هەڵاتن. کوردێ کەلەم شەڕەدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریك بو شاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سوڵتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، کە لەگەڵ ئەم هەژارەدا بو، غیرەتی ئەدایە بەر قۆرچیەکانو هانی ئەدان: ((لاوەکان هەڵمەت بەرن! ئازا بنو وەکو ژن رامەکەن!)) بەڵام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەڵاتن بۆ قوڵایی دۆڵەکە. بەڵام ئەم هەژارە هەستی بەمەترسیەکە کردو لەگەڵ حسێنقولی خولەفا هەڵیان کوتایە سەر کوردەکانو بڵاوەیان پێ کردنو، شاهویردی بەگیان سواری ئەسپەکەی کردەوە دریژەیان دا بەشەڕ لەگەڵ ئەو کوردانەی کە 40 کەسیان لەقۆرچیەکانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەڵی داو زۆراب لەقەڵا هاتە دەرو دایە پاڵی. غازیەکان پەلاماری شارەزوریان داو ئاڵای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، ڕۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نارد بۆ تاڵانکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانەوە ئۆردوگا. پاش 20 ڕۆژ ڕاونان سوندگ بەگ گەڕایەوە قەزوین.))

حسن روملو: ((احسن التواریخ)) بسعیو تصحیح جارلس نارمن سیدن، ج 1، استنساخ تهران، انتشارات کتابخانە شمس 1342ش، (ل345 - 346).

تاڵانکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:64) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

((کە لەشکری قزڵباش گەڕایەوە کورانی زۆرابیان کرد بە پێشەنگی خۆیانو نیشتنە سەر گوندەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەك ئاوەدانیەکیان بینی کردیان بەکەلاوەو، هەرچی چوارپێو ئاژەڵێکیان بەردەس کەوت تاڵانیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشتیان. زەرەریان دا لەجوتیارانو هەژارانو، پەلاماری شوێنە قایمەکانیان دا. کوردەکان بۆ بەرگریو بەرهەڵستی لەمەکۆو حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی 60 کەسیان لەقۆرچیەکان کوشتو سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدڵ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغداو

هـی تـیرەی تیلـەکۆی ئێلـی کۆچـەری قەرەئولوسـە. تـالآنیـان کـردو گەڕانـەوە شارەزور، قـایتمز بەگی برای بێگە بەگ لەدەمی قەڵای دەربەند گاوردا ڕێگـەی پـێ گـرتن. ئـاروق شـاهقولی سـەرۆکی کوشـتن و ئـالاکـەی داگـرتن و ژمارەیـەك لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئـەو ئـاژەڵ و وڵسـاتەی بـەتـالآن بـرد بۆیـان لێی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئـەم روداوانـە سـوندگ بـەگ، سـەرداری لەشـکری قزڵبـاش، 50 رۆژ لەناوچـەی شـارەزوردا مایـەوە تـا دەغڵـودان زەرد بـو، ئەوسـا دەغلـودانی ناوچەکەی هەمو سـوتـاندو گەڕایـەوە بارەگاکـەی خـۆی. بێگـە بـەگ هێزێکـی بەدودا ناردن توانییان دو قورچی ناودار بەدیل بگرن. دوای ئەو سـەری بـڕراوو زمانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانـی بەغـداد عـەلی پاشـا، عەلی پاشا نێردراوی نـارد بـوو دەروازەی بـەرزی دەوڵـەت لەهێرشـی قزڵبـاش ئاگـادار بکـا. بـە کە تخوداکەیـدا سـەرە بـڕراو و زمانـە دەرهێنراوەکـانی بـۆ ئاستانەی بەرز نارد. کەنێردراوەکان گەیشتن و لەوان و لەقورچییەکان زانرا چی قەوماوەو درێژەی روداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایـەتی سـوڵتانی بە سەر بێگە بەگ دا خرۆشا، شیرێکی نەخشدارو قەفتانێك و زریزەیەکی زێـڕو گۆو پەردەی زێڕین و ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ ناردو، خەڵاتی بەنرخیشـی نارد بۆ ئەو خزمانەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لـەزەویوزاری سـوننیو خەواسی هومایونی نزیکی 4 هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەرباری شادا

لەلاکەی ترەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بـەڵام زۆراب پـێی وتن: "من دێم بۆ لای شا بەو مەرجەی بەڵێنم بدەنێ شـا داوام لێ نـەکا جنێـو بەمەزەبەکەی خۆمو دژون بە سـەحابەکانی پێغەمبـەر بـدەم!" قورچـی باشـی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەڵ خۆی بردی بۆ لای شا لەقـەزوین. کـە گەیشتە بارەگای شا، خەڵاتی رەنگین و ماڵی، کەجیفەی دنیان، درایـە، زۆراب لەرێگەی باو باپیری لای دا. دوای ئەوەی ماوەیەك مایـەوە گەڕایـەوە بارەگـای شـەقاوەتەکەی... بـەڵام بێگـە بـەگ مۆڵـەتی نـەدا، هـەڵی کوتایـە سـەری و لەقەڵاکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شا ئیسماعیل میرزای کـوری نـارد بـۆ یارمەتیـدانی. ئیسـماعیل پـەلاماری قـەڵای قزڵجـەی سـەر بەشارەزوریداو دو مـانگ گـەمارۆی دا، کەزسـتانی سـەخت داهـات ئیسـماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوین و باوکی بینیو روداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگەدا کەوت، لەو کاتەدا ئەم بەندەیە لەلیوای کەرکوك بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنا بوی، تێیدا نوسرابو: ((خێرا بێرەوە بۆ لامان و پشت گوێ مەخە. هەوڵ بدە بەزیندویەتی بمبینی!)) ناوەرۆکی نامەکەی باوکم لەمیری میرانی بەغداد گەیاند داوام لێ کرد رێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد)).

مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور

(مژکرات: 66) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوری‌داو تالآنی کرد. عەلی پاشام لەرِوداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەرِەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی ئوروجی کە تخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کە تخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانی و هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزرۆم و، مرد، شیرو خوفتان و بەراتی هومایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەرۆژی حەڤدەهەم دا گەیشت و، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوەو، خۆشی و کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت دانا و، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەست و سەرو ماڵم دائەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێك دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێ‌بو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: ((فەرمانی گوێرایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆك و سەرکردەی هەمویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمان و یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەی و بەراستی و ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێرایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەب و کوردی ولایەتەکانی قەرەمان و سیاس و حەڵەب و مەرعەش و دیاربەکرو بەغداد،

وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بە پەلە فریات بکەون و بێن بۆ یارمەتیدانتو، هەمویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بە پێی فەرمانی هومایونی گوێ لێ گیراو)).

شەڕی مەئمون بەگ و زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەرداروسەرۆکی گشتیو، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵیدا هەڵگیرسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی میری سروچك رێك کەوت و کەوتنە پیلانگێڕان و فروفێڵی شەیتانیو، بەرۆستەم پاشایان وت : ((ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بە محەمەد بەگ و مەئمون بەگ، بەهەر توهمەیەك بێ، بگیرێ، هەرچی کەلوپەل و قورسایی و دیاری بەنرخ و شتی ناوازەو ناوماڵو شتومەکێ کە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و رێوشوێنی ئەوەش دائەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو)). بە مجۆرە تەماعیان خستە بەردەم رۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دڵی خۆیان فەرمانێکیان لێ وەرگرت. بەڵام بێ ئاگا بون لەناوەرۆکی حەدیسی شەریفی " الحریص محروم"و لەکاکڵی پەندی " العبد یدبر والله یکدر" ... ئەم بەندەیە لەو رۆژانەدا قوڵی کاری لێ هەڵ مالی بوو، پشتێنی دڵسۆزی سوڵتانی هومایونی لێ بەست بو، بەسەرو ماڵ شەڕی دوژمنانی ئەکرد، بەفەری هیمەتی سوڵتان و بەلوتفی حەق عز وجل بو بەمەزهەری عینایەتی سوڵتانیو، جێبەجێکەری بیری راست، هەڵی کوتایە سەر قەڵاکەی زۆراب کە بەمشعلە ناسراوە، کاتی خۆی ئەلقاس خۆی تێدا مەڵاس دابو، داگیری کردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەکانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە تورەبو خەریك بو شێت بێ- خوا دوژمنانی دین کەساس و خۆشەویستانی دەوڵەت خۆشنود بکا- عەلی پاشا هەواڵی گرتنی قەڵاو، چونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شکی بیست. داوای لێ کرا 100 کەس لەمەمالیکی بەغدادو 100 پیادەی ئینکیشاری، بە پێی فەرمانی گوێ لێ گیراوی سوڵتان بنێرێو، نامە بەچاوەشەکانیدا بۆ سوڵتان حسێن بەگ و میرەکانیتر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێك دا کۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەلی چۆڵیی سنورو ناوچەکە، بۆ پەلاماردانی زۆراب و داگیرکردنی قەڵاکانی، بەیارمەتی خواو، گرتن و راونان و دورخستنەوەی لەولایەتەکەی.

کەنامەو نێردراوەکەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو 200 سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری کردین نامەی بەتەتەردا ناردوە سوڵتان حسێن بەگو میرەکانی تر پەلە بکەن لەناردنی یاریدەو فریاکەوتن دا.

لێخران و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی 10 رۆژدا، سوڵتان حسێن بەگو محەمەد بەگ پێکەوە هاتن، بەندە پێشوازیم لێ کردن. لە 5 مەیدانەکەدا کەقەلای گوڵعەنبەری تێ دا دروست کراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانی رۆژی داهاتو لەزنجیرەی چەقانەوە هەڵکشێین و، دەربەندی بك باسان ببڕین و پەلاماری ناوچەی مەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان رۆژ هێزەکانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بۆ ئەوەی سوڵتان حسێن بەگ ئاگادار بکەم لەوەی کردومە. لەگەڵ هەندێ لە پیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی ئەوو لەئەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سوڵتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی رەسمیی دەرهێنا، ناوەرۆکەکەی ئەمە بو: ((ولایەتی شارەزور بە محەممەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە)) منیش وتم: ((فەرمان فەرمانی سوڵتانە، بەلام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەلا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەلاکە باشتر ئەزانن!)) محەممەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەڵ هەندێ لە پیاوەکانی خۆیدا رویان کردە قەلاکە.

بێگە بەگ کوری مەئمون بەگ (915-957)

(مەئمون بەگ:16) دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێك دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوری بێگە بەگی عادلانی...رۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان...موڕادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بڵێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەرۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولە یمانی و مەهابەتی پاڵەوانانەی سوڵتانی ساڵی 941 ه، دڵسۆزیو بەندایەتی خۆی بۆ سوڵتان دەربری، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغیدا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەلایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزلباش لەشارەزور

ڕێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەڕاح لەعەشەرەی مەبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای ڕۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆردارەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ ئامادە نیە گوێڕایەڵی دەسەڵاتی بێ و گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سوڵتانی ڕاسپارد، کەدوانزە میر بەر فەرمانی بون و، پێیان ئەوتن سوڵتان و سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی وڵاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاوایییەکانی ناو دەشتەکەیان وێران و کاول کردو، سێ لەقەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی ساڵێك گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بون و بەجێیان هێشت. شەڕی ڕوبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقەوما جگە لەو شاڵاوانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەوە ئەیانهێنایە سەر ناوچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزور، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەوتە ناو پارێزراوەکانی سوڵتانیەوە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسڵ تا لای هەولێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، ڕەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاریدا بچێتە سەر وڵاتی عەجەم و، بۆ زستان لەحەڵەبی پارێزراو ئارامی گرت و، بێگە بەگ هەواڵەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تییدا ڕونی کردبوەوە کەئەوان لەباوو باپیرانەوە ئەهلی سوننەت و جەماعەت بون. تا ئەو کاتە لەنێوان ئەوان و قزڵباشدا چەند جارێ شەڕو پێکدادان قەوماوە. نامەکەی بۆ گەیاندنی بەدەروازەی بەرز بەکوێخاکەیدا حەیدەر ناو ڕەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسوڵتان سلێمانی قانونی لەوە ئاگاداربو کەبەندە بێگە بەگ توشی چی بوە، عینایەتی سوڵتانی سەرڕێژی کرد، ئەحکامی شەریفی بو دەرکردو باشترین چاودێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتف و بەزەیی سەربەرز کرا.

سوڵتان سلێمان به کوردستان دا تێ ئه پەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو ساڵەدا بەرەو وڵاتی عەجەم چو، لەشکری لەئوجانی ئازەربایجانی نزیك تەورێز بەزاندو بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەڵدا، کەژاوەی سوڵتان سولەیمان، خوا بەهەشت بکاتە مەئوایو رەحمەتی خوای لێبێو بیبەخشێ، ئۆجان بەهاتنی شەرەفاوی‌و، لەشکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەوە. بەڵام زۆری ناخایاند زستانی سەخت هات، کەژاوەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخاندا بەسەر ولایەتەکانی هەمەدان‌و دینەوەردا بەرەو عیراقی عەرەبی بڕوا. لەکاتێکدا گەیشتنە ماهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستان‌و کەمیی خۆراك‌و ئازوقە بون، پیادەیەکی زۆری لەشکرەکە مردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپین‌و ئەسپ‌و ئێسترەکانی عەرەبانەی تۆپەکانیان رائەکێشا وەستان. کێشەکە خرایە بەردەم سوڵتانی کامەران‌و چارەی لێ پرسرا. فەرمانیدا تۆپەکان لەشاخی پشتەدا بشارنەوەو ئەگەر توانرا بیگەیەننە دەشت‌و بیهاونە ناو ئاوی قەرەسوو، عەرەبانەکانیش بسوتێنن بۆ ئەوەی نەکەونە دەس دوژمن. سوڵتان هەر فەرمانێکیدا جێبەجێ کرا. ئینجا سوڵتان بەرەو بەغداد بزوت. کەهێزەکانی گەیشتنە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بەکلیلی قەڵای بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری سەرکەوتوی داگرت کە بەزوترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بەنۆڕێ ناسراوە نزیك کەوتەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە وڵاخە شەکەتەکانیان نقوم بون‌و زۆریان خنکان.

لەنێوان سوڵتان سلێمان‌و بێگە بەگ دا

کەسوڵتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشتە بەغدادو، بەسام‌و شکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەڵامیان دایەوە: " ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سوننەت‌و جەماعەتەو، لەشەڕو دوژمنایەتیدا بوە لەگەڵ قزڵباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی ناردوە بۆ دەربڕینی بەندایەتی سوڵتان. " سوڵتان فەرمانیدا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: " کاتی خۆی دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵیتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بەڵام مەرجی دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی ئەوەیە تۆپەکانی لەڕێگە بەجێمان هێشتون

بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نابێ و رەنجەکانت بەفیڕۆ ناڕواو، بەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبڕێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیاندە بێگە بەگ. بەفەرمانی هومایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ دەروازەی دەوڵەت، بۆ ئەوەی بەسوڵتان بڵێ: " بیستمان و گوێڕایەڵین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. با ئەو رێیەرانە بێن کەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیان و سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سوڵتانی و راسپێرییەکانی پێ راگەیاند.

سوڵتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگە بەگ کردو، دڵنەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەیدا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبووەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەریکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کەنێردراوەکان گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی وڵات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاك بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپ و ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشت و فەرمانێکی پێ بو کە: " لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیك ئامادە بکرێ و بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر مەمالیك و خزمەتکارەکانیش پێویستە هاورێ لەگەڵ براکەت خەریکی ئامادە کردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەکان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەرێ

سوڵتان بەغدادی بەرێگای داقوق و کەرکوك دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕی و گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو رێگایەدا رائەبورد کەهەناوی ئەسکەندەری زولقەرنەینی تێدا نێژراو بو. رۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیك قەڵای قزڵجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، کە لەولایەتی میسرەوە هات بوو هەزاران مەمالیکی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕین و مەناتقی زیوین و جلوبەرگی ئاوریشمین و سەربازی پڕ چەك کە بەجوانترین جل رازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو کاتەدا دایانە پاڵ لەشکرگای لەشکری سەرکەوتو لەشارەزور. زۆراب

بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاری و کلیلی قەڵاکانەوە هات و، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیکی پێویستی لەشکری دابین ئەکردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەکانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە بازێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە رعایەت و ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەوە بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەکان بەبەغداد بەزوترین کات، کەفەرمانی گوێ لێ گیراو گەیشتە بێگە بەگ، لەو کاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. کوێخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەکان کرد، کەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپ و کەلوپەل پێویستیەکانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی کارامەی عەشیرەتەکانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەواڵە نوێکانی سوڵتانی دەسەڵاتداری ئەکرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی کۆ کردبوەوەو، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر کارێکی پێی بسپێردرایە. لەم کاتەدا زانی کەسوڵتانی بەتوانا بەشکۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیک یانەی بەرزی سەڵتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەوی و پایەداریەکەوە لەنیشتمانەکەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزەوەجل ئەپاڕایەوەو، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەکرد بۆ دەوامی سوڵتان و مانەوەی بەختیاری و، ناو بەناویش دڵسۆزیی و بەندایەتی خۆی نوێ ئەکردەوە.

ئەیویست نێردراو رەوانە بکا بۆ دەروازەی بەرز، جارێکیتر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بکاتەوە، بەڵام نە رێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانی و نەشارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچی و کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والیی هەولێر لەم رووەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری لەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ئاغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێ نە ئەکرا روی‌دا. غازی خان کە پێشتر لەخزمەتی چوقە سوڵتاندا بوو، پەروەردەی ئەوو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەڵام لایەنی شای بەردابوو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سوڵتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بە پلەی میری میران

درابویە. چوقە سوڵتانیش خۆی لەسەردەمی سەڵتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەویدا حاکمی مەندەلیجینو دینەوەری دراوسێی شارەزول بو. لەبەینی ئەمانو ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتیو دینییەوەو، بۆ پاراستنی هەژارانو بێنەوایان، شەڕو شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەناودا مابو. غازی خان تاقمێ لە پیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیمو کوێخا مەجنون، نارد لەئاغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناوو کوێخا مەجنونو چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بوو هەڵات بۆ هەولێر. پاش دو رۆژ رۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابوو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێك دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بڵێ:" ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیتو هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بە مجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی هومایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەشو شامو حەڵەب کە پشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلاماردانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشیدا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەڵامی دایەوە نامەکەی بە پیاوێکی خۆیدا بۆ نارد تێیدا نوسی بو:" ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەڵامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزڵباش بە.

لەکاتێك دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوە، کە لەشکر بەزویی سەربکەوێ، هەندێ لەهەژارانی رەعییەتی هەواڵیان بۆ هێنا، لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە هاتونەتە ناو سنوری شارەزولو قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ کوێخاکەی بەنامەیەکەوە ناردە لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: " چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من

کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان ڕاگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانمی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ گومانێکی لەسەر ڕاستیو ڕاستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە بەگ کلیلی قەڵاکانیو دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد. کەکلیلو دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر ڕاستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان :

سورخاب بەگ (945-975) و نەوەکانی

-1-

کەمەئمونی دوەم بەدیلی رەوانەی دیاری رۆم کرا، ولاّتەکەی بیّ سەرپەرشت مایەوە، سورخاب بـەگی مـامی، ئـەم دەرفەتـەی بەهـەل زانـی دەسـتی بەسـەر ناوچـەکانی ژێردەسـتی مـەئمونی بـرازای داگـرت، هـەروەها ناوچـەکانی ژێردەستی محەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەلاّت و پـەنای بـۆ رۆم برد.

-2-

نزیککەوتنەوەی ئەردەلاّن لەدەربـاری سەفەوی

ئـەلقاس مـیرزای سـەفەوی لەسـەر دەسـەلاّت لەشـا تەهماسـبی بـرای هەلّگەڕایەوە، پەنای بۆ سـولّتان سلیّمانی قـانونی بـرد (954). ئـەو کاتـە گەرمـەی جـەنگی 20 سـالّەی رۆم و عەجـەم بـو. لەلایـەن عوسمانیـەوە پیّشوازیەکی گەرمی لیّ کراو، لەشکریّکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکیّشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس ترسا سولّتان بیکوژیّ هەلاّت بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب کردیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکـا، سـورخاب بـۆ ئـەوەی ولاّتەکـەی نەکەویّتـە بـەر هیّرشی قزلبـاش، ئەلقاسـی تەسـلیم کـردن(956). تەهماسـب ماوەیـەك ئەلقاسـی بـرای لەقـەلاّی قەهقەهەدا زیندانی کرد، ئینجا فەرمانیـدا لەسەر قەلاّکـەوە فڕێیـان دایـە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیك کەوتنەوەی سـورخاب لەدەربـاری سەفەوی. تەهماسب لە پاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی سالاّنەی بـۆ سورخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیـەکانیش لەتۆلّـەی

ئەمەدا مەئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەڵام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەڵان حیللەیان پێ سپارد.

-3-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵم بوە. قەڵای زەڵم بەقەد شاخی سورێنەوەیە. شوێنێکی عاسیو دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هیچ شارو ئاواییەکی گەورەی لەنزیك نەبوەو هیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پێدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەتو هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کەدوای باوکی کاروباری وڵاتی گرتە دەس (942)، ئیتر نەیتوانی خۆی لەشەڕ دورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانییەوە هاتە سەری، لەقەڵای زەڵمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بەگیراوی ڕەوانەی لای کاربەدەستانی عوسمانی کراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمیش خۆی لەبەشداریی لەشکرکێشییەکانی جەنگی 20 ساڵەی ئێرانو عوسمانی دور ڕاگرتوە. چەپەکیی ناوچەکەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-4-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێرانو عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی ناوخۆو هەرەشەی دەرەکیدا، ناچاربون شەڕ ڕابگرنو، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستانو، شا تەهماسبی سەفەویو سوڵتان سلێمانی قانونیدا، ئێرانو عوسمانی لەرەجەبی 963 (مایسی 1555)دا گەیشتنە ڕێککەوتنێك، کە لەمێژودا بە((قەراردادی ئاماسیە)) ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای ((باری هەبو)) ڕێك خرابو، هێزی هەر لایەك گەیشتبوە هەر جێگایەك لەوێدا مایەوە. بەم پێیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێران و عیراقی عەرەبی هەموی بەر عوسمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستانو، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێرانو بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداغ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە : 206-207)و بەدوی ئەویشدا مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب : 32-33)و (مەستورە : 33)و (حدیقە : 123-124)و (تحفە : 97-98) ئەڵێن : سورخاب بەگ ناوچەکەی محەممەد بەگی برای زەوت کرد. محەممەدیش بۆ ئەوەی ئەردەڵان بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەنای بۆ رۆم برد. هێزێکی گەورەیان دایە. چونە سەر قەڵای زەڵم و گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دو ساڵ درێژەی کێشا. شا تەهماسب هێزی بەفریای گەمارۆدراوەکانەوە نارد. لەشکری عوسمانی دەوری قەڵایان بەرداو بڵاوەیان لێ کرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەڵاکەدا گیریان خواردبو، کەڵکیان لەو هەلە وەرگرت و خۆیان دەربازکردو هەر یەکەیان بەلایەکدا رای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆڵیی قەڵاکەی بەهەل زانیو، یەکسەر چوە ناوی و گرتی. قەڵای کرد بەبنکەی خۆی و لەوێوە دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرت. ((لەوساوە-969-شارەزور وەسەر قەڵەمرەوی عوسمانی خرا.)) بنکەی میرایەتی ئەردەڵان ئیتر لەقەڵای زەڵم هەڵکەنراو گوێزایەوە قەڵای مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لە راستیە ناگۆڕێ کە : شارەزور بە پێی قەراردادی ئاماسیە لە963وە خرابوە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی، ئەگەر ئەم شەڕەیش بوبێ بۆ جێبەجێکردنی بوە.

-5-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ 60 ساڵ و بەقسەی هەندێکی تر 67 ساڵ حوکمرانی کردوەو 11 کوڕیشی هەبوە : حەسەن بەگ، ئەسکەندەر بەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سوڵتان عەلی بەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-6-

رەچەڵەکی میرانی سۆران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان، (لب : 34)و (مستورە : 34)و، (حدیقە : 125)و (تحفە : 115) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە : بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدی و رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەممەدی میری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگاداریەکانی(شەرەفنامە : 484) کەکۆنترین سەرچاوەی مێژوییە باسی بنچوبنـاوانی هەردو بنەماڵەی ئەردەڵان و سۆرانی کردبێ، لەم روەوە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگە لەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لەم بارەیەوە هیچی نەوتوە. لەناو زنجیرەی میرانی سۆرانیشدا بارام بەگیان تێدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جێگەی گومانە.

-7-

سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لە پاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگە نجی مرد. دو کوڕی منـاڵ: تەیمور خان و هەڵۆ خانی لە پاش بەجێ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکێ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامە : 208). رەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیك بوبێتەوەو، ئەم ژن و ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبێ.

-8-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (975-986)

کوڕەکانی سوڵتانی عەلی بەگ مناڵ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری وڵاتی گرتە دەس. کەتەیمورو هەڵۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (984-985) بۆ ئەوەی حوکمی وڵاتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەڵام بەهۆی پەشێوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کێشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تاڵان و راووروتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەڵام زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (986).

-9-

تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (986-998)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیمورو هەڵۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەڵان ((بەگ)) بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی ((خان)) یان هەڵگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (984) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزیندان دەرهێناو، لەجێی باوکی کردیان بەشای ئێران. ئیسماعیل زیاتر لە

19 ساڵ بەتەنیا لەزینـدانی قـەڵای قەهقەهـەدا بـو. کـەبو بەشا کەوتـە کوشتنی براو خزمەکانیو، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانێکیـان لێ گێڕا کوشتیان (985). سەرانی قزلباش دوای ململانێیـەکی زۆر، تـەنیا کـوڕی زیندوی تەهماسب، محەممەدی خودابەندەیان، دانا بەشای ئێران. محەممـەد (985-996) بودەڵـەو بێکـارەبو، سـەرەڕای ئـەوەیش چـاو کتوکوێربـو. ئـەم بەناو شا بو، دەسەڵاتداری راستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواوو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێك چوبو. سەرلەنوێ بـارودۆخی جـەنگ زاڵ بوبـو بەسـەر پێوەندیـەکانیاندا. بـابیعـالی ئەیویست هـەل لـەلاوازی دەربـارو پەشێوانی هەلومـەرجی ئێـران بهێنـێو، لەچـەند لاوە پـەلاماری ئێرانیـانداو، سـەرزەمینێکی فراوانیـان لـەرۆژئاواو سەروی ئێراندا، تەنانەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکـانی ئێـران بـەری ئەم هێرشانەیان پێ نەئەگیرا.

تەیمور خـان، بـەهۆی پشێوی نـاوخۆی ئێـرانو کـزی دەسـەڵاتی دەربـاری سەفەویەوە، نێوانی خـۆی لەگـەڵ عوسمـانی چـاك کـرد. وەکـو (شـەرەفنامە: 209) ئەڵێ: سـاڵی 986 پـەنای بـردە بـەر سـوڵتان مـرادی سـێیەم (982-1004). سوڵتان لەداهاتی زەوییە تـایبەتیەکانی شـارەزور موچـەی سـاڵانەی بۆ بڕییەوەو، هەر چوار کوڕیشی بەخەڵات سەربەرز کـردن: سنە، حەسـەناوا، قزڵجە، زەڵم، شارەزور درا بەسوڵتانعەلی. قەرەداخ بە بداغ. مەریوان بـەمراد بەگ. شاربـاژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تـەیمور خـان لەهـەوڵی فراوا نخوازیـدا بـو، هـەوڵی ئـەدا نـاوچـەکانی دراوسێی لەکرماشان، هەمەدان، ورمێ، داگیر بکا. لەگەڵ کـەڵورو لـور توشی شەڕ هات. لەکاتی گەمارۆدانی قەڵای زەڕینکەمەر (گەڕوس)دا کوژرا (998).

پـەراوێز: 1. سنە ئـەو کاتـە هێشـتا بنیـات نـەنرابو. 2. وەکـو دەریـش ئەکـەوێ قەڵـەمرەوی ئـەردەڵان لـەو کاتـەدا بـەزۆری خـواروی کوردسـتان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوەو، سنورەکەی لـەناو ئێـراندا تەسك بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەڵۆ خان (998-1026)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەڵۆ خانی برای کاروباری ئـەردەڵانی گرتـە دەس سەردەمی هەڵۆخانیش ئێـران هـەر لەنائارامیـدا بـو. سـەرانی قزلبـاش

هەڵیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەڵاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەك پیلانگێڕان، شا محەممەد کەنارەگیری کردو عەبباسی کوری لەسەر تەختی شایەتی دانرا (996-1039). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەڵاتیو شپرزەییدا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەسدابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانیدا نارێکوپێكو لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاك بکاتو، دەسەڵاتی دەربار بەهێزو، سوپای ئێران رێك بخاتەوە، ئەوەیشی لەبارودۆخی جەنگدا لەگەڵ عوسمانی بۆ نەئەکرا. لەبەر ئەوە لەسەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبێلی لەگەڵ برازیەکی بەدیاریەوە نارد بۆ ئەستەمولّ. سەفیری ئێرانی لەسەفەوی 999دا رێککەوتنێکی لەئەستەمولّ لەگەڵ بابی عالی ئیمزا کرد. بە پێی ئەم رێککەوتنە:

1. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قەراباغ، شاری تەورێزو بەشی رۆژئاوای ئازەربایجان، کوردستانو لوڕستانو قەڵای نەهاوەند بەدەوڵەتی عوسمانی درا.

2. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.

3. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.

4. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سوکایەتی بەهاوسەری پێغەممەرو خەلیفەکان نەکا.

5. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: 35-36)

هەڵۆخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. قەڵاکانی زەڵم، پڵنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگەوتو خانو، بازاڕ، حەمامی تێدا دروست کردن. وڵات ئاوەدان بووەوە. هەڵۆخان بەهۆی قایمیی قەڵاکانیو، زۆریی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، ((شا عەباسی بەهیچ نەئەزانی)). (لب: 42) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت رۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروباری وڵاتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەڵاتی ناوەندیی بەسەر هەمو ئێراندا سەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. شا عەباس چەند جارێ لەشکری کردە سەری، بەڵام بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵۆخاندا ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئەردەڵاندا هاتو، بناغەی 4 نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

-2-

ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: 44)، (مەستورە: 44-45)، (حدیقە: 130)، (تحفە: 105-106) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەڵانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە رێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستان و رێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ، شا عەباس هەواڵی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێ و ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: ((کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێ و، بەردەڵانی سەخت و باریکەرێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەرکەری شێرگلێن و ئازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ رۆستەم و ئەسفەندیار لافی بەرامبەری و لەگەڵ ئەفراسیاوی تورک دەعوای هاوسەری ئەکەن چاك وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکاداندا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم نەنگ و شورەییە تاقیامەت لەناو بنەماڵەی سەفەویدا ئەمێنێ!" شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دڵ و، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەڵات و دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەری و گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوری وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە رەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا

چەند کەسیٚ لەمیرەکانی ئەردەڵان لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

-3-

تێکەڵاوی ژن و ژنخوازی

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: 45)، (حدیقە: 130)، (تحفە: 107) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێرنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەرینکولاهی خوشکی لیٚ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: 45-46) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لە پێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا بەئەفسانەو خەیاڵی ژنانەو ئەنوسیٚ: ((پاش ماوەیی کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لەشا عەباس رون بووەوە، لە پایەو پلەی زیادکردو خوشکە گەوهەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتیی و ئەستێرە پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی، کەناوی زەرنکولاه بو، پیٚبەخشیو سەری بەزاواو خەزوریی شا بەرز بووەوە. وێرای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەرۆیشتوە، بەڵام وەك لە پێشینانم بیستوە، داوی نیشانکردنی زەرینکولاه، ئەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خان قایل نەبو.

حەزرەتی پاتشا کەلاوچاکیو ئازایەتی خان ئەحمەد خانی لیٚ رون بوو دلێریو کەڵەمێردیی کەجێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەڵان بو، لەئاوێنەی بیریدا رەنگی دابووەوەو سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازاندبووەوەو بەفەری هێنابو، زەرینکولاهی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بو، لەسەر زەوی جێگیر ببو، لەتەنیٚشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانیدا کە لەدەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێننو لەدەرگایەکی دیکەشەوە، نەرەشێرێکیان، کەچەندین ساڵ بو لەکن شێرەوانەکانی شا لەزنجیر درابو، بەرەڵلاکەن. شێری تایەن لەو چەقی مەیدانەدا هەڵی کردە سەر خان ئەحمەد خانو پەلاماریدا، ئەو هۆژەبرە چاونەترسە نەسڵەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێری هەڵکێشاو بەهێزی بازوی شێرانەیو دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشتو لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچی ئازایەتیو دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەر چاو زیاتر بو، بەڵام لەکوشتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کرد. خان ئەحمەد خان لەوەڵامدا فەرموی:"ئێمە دو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکتریمان دا، یەغباڵ هێنایو بەخت سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بەدڵەوە چوو،

زەڕینکولاه بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بڵندیە شادبو. ئینجا بەریٚو رەسمێکی شایانی شاریاران بیٚو بە بەزەك و دۆزەك و دەبدەبەو سەنسەنەییٚکی لەشانی گەورە پیاوان بوەشێتەوە هەردو پرشنگدار جوت بون و بەیەك گەیشتن."

دیارە ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە دروستکراوی خەیاڵی ژنانی بنەماڵەی ئەردەڵانە، بۆ ئەوەی ئازایەتیەکی نائاسایی بدەنە پاڵ کەسیٚ کە لەخەیاڵی ئەواندا پیاوێکی نائاسایی و پاڵەوانێکی بیٚ وێنە بوەو، بەم چیرۆکە شان و شکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چیرۆکە بەسەر زمانەوە بوەو، مەستورە لە پێشینانی خۆی بیستوەو لەمێژوەکەیدا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تریش هەر بەسەر زمانەوە بوە، ئەبیٚ ئەویشی بیست بیٚ، بەڵام بۆ ڕێز لیٚنان لەم بنەماڵەیە خۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لە پێش ئەم و لەدوای ئەمیش، جگە لەنوسەری (سییر الاکراد: 45) کە لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە. کەسێك لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان باسیان نەکردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو کلاوزەڕ حەز لەیوسف یاسکە ئەکا کەنۆکەرێکی قۆزی خۆیان بوەو دەستی لەگەڵ تێکەڵاو ئەکا. خان بەکەینوبەینی کلاوزەڕو یوسف ئەزانیٚ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئەداو، فەرمان ئەدا لەچینی دیواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شاعیرێکی دەم پاراو بوە. لەگەڵ هەمو چینێکی دیوارەکەدا شیعرێك ئەڵیٚو، لەخان ئە پاڕێتەوە لیٚی ببوریٚ. ئەم هەمو پاڕانەوەیە کەڵکی نابیٚ چینەکانی دیوارەکە ئەگاتە راستی سەری. ئەوسا ئیتر ئومێدی بەژیان و لێبوردن نامێنیٚ. بۆ دەربڕینی داخی دڵی ئەکەوێتە جنێودان، ئەڵیٚ: "ئەگەر ئەمکوژی(...)، ئەگەر نامکوژی(...)، خاتو کلاوزەڕ کەوتە ژێرمەوە." وەستاکە بۆ ئەوەی بەیەکجاری یوسف بێدەنگ بکا تۆپەڵێك گەچ ئەماڵیٚ بەدەمیدا.

بەشی یەکەمی چیرۆکەکە هەموی لەهەڵبەستراو ئەچیٚ. شا عەباس خوشکێکی نەبوە ناوی زەڕینکولاه بیٚو، هیچ سەرچاوەیەکی ئەو سەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنان و شێرشکاندنە ناکات. رەنگە ئەم ژنەی دراوە بەخان ئەحمەد خان، وەکو نوسەری (ژیل :18) ئەڵیٚ: ((..یەکیٚ لە پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی...)) بوبیٚ، نەك خوشکی شا. شاهەکانی ئێران هەرگیز لەژن و پارە تێر نەئەبون. حەرەمسەراکانیان هەمیشە پڕ بوە لەژن و کەنیزەك. جاروبار لێیان بەخشیون. بۆ نمونە: شا سوڵتان حسێن، دوایین

شـاى سـەفەوى، 5 هـەزار ژنـی سیغە کـردوە، لەوانـە 2 هـەزاریان کـچ بـون. فە تحعەلی شای قاجاریش نزیکەی هـەزار ژن و کـەنیزەك لەحەرەمسـەراکەیدا بوە. جاروبـار هەنـدیٚ لـەم ژنانـەیان، بەکاربەدەسـت و دەسـتوپێوەندەکانیان ئەبەخشیٚ.

-4-

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەلاٚتدار

میرەکانی ئەردەلاٚن تـا هـەلٚۆخان هـەمویان سـوننە بـون. لـەخان ئەحمـەد خانەوە کە لەدەربـاری شا عەباسدا پەروەردە کراوە، ئـیتر بـون بەشـیعە. لـەم روەوە نوسەری (ژیل:18) ئـەلیٚ: ((شـاه عەباسـی بەهەشـتی، خـان ئەحمـەد خانی کـوری هـەلٚۆخانی چـەند سـالیٚك بەنـەریتی قزلباشـی پـەروەردە کـردو بەجلوبەرگ و نازو نیعمەت، لەداب و شویٚنی کوردی و عەشیرەیی دوری خسـتەوە. دوای ئەوەی خستیە سەر رەسـم و ریٚگـای قزلباشـی، بەنـەزەری شـاهانە چـاوی لیٚکردو یەکیٚ لە پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی.. شانازی پیٚ بەخشی.))

تیٚبینی: دەربـارەی ژنەکانی شاسولٚتان حسیٚن، بڕوانـە: (رسـتم التـواریخ: 70-83)و، دەربـارەی ژنەکانی فە تحعەلی شا، بڕوانە (تـاریخ عچوی).

نوسەری (سییر:44)یش چیرۆکیٚکی تـری هـەلٚۆخان ئەگیٚڕیٚتـەوە کـەدیارە بیسـتویەتی و ئـەلیٚ: ((لەسـەر دینـی ئیسـلام و مەزهـەبی ئـەهلی سـوننەت و جەماعەت بو. تەعەسوبیٚکی تەواوی لەگـەلٚ گروهـی دوانـزە ئیمـامی هـەبوو، هەرگیز ریٚگـەی نەئـەدان بیٚنـە ولاٚتەکەیـەوە. کەبیسـتی خـان ئەحمـەد خـان خوشکی شای هیٚناوەو تاقمیٚ قزلباشی لەگـەلٚ خـۆی هیٚنـاوە، وتـی: "انـا لله وانـا اليـه راجعـون، زۆر ناخایـەنیٚ کـەدەعوەتی رافیـزی لەکوردسـتاندا بـلاٚو ئەبیٚتەوە!" نوسەری (تحفە:109)یش، ئەگیٚڕیٚتەوە کە لەکۆڕیٚکدا هەلٚۆخان بەتورەییەوە روی کردۆتە خان ئەحمەدو نزای لیٚ کردوەو وتویەتی:"...رۆلـە جوانــە مــەرگ بی! وا کــە پێی قزلباشــت هیٚنایــە نــاو مەملەکــەتی کوردستانەوە..."

ناکۆکی شیعە-سوننە لەو سـەردەمەدا زۆر توندوتیـژو، یـەکیٚ لـەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نیٚوان رۆم و عەجەم بوە. ئیٚـران مـانی خـۆی لـە پیٚڕەوی مەزهەبی شیعەو عوسمـانی مـانی خـۆی لـە پیٚڕەوی مەزهـەبی سـوننەدا دیـوە. گــۆڕینی مــەزەب بــەناوی میرەکانیشــەوە دیــارە: کەلبعــەلی، عــەلیقولی، عەباسقولی، حەسەنعەلی، رەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

-5-

گلدانەوەی میرە گومانلێکراوو سەرکێشەکانی ئەردەڵان لە پایتەختدا

میژونوسەکانی ئەردەڵان (**لب:** 48-50)، (**مستورە:** 47-50)، (**حدیقە:** 130)، (**تحفە:** 110-111)، دەربارەی ناردنی هەڵۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شا عەباس، بەکەمێ جیاوازیەوە هەمویان یەك چیرۆك ئەگێڕنەوە:

شا عەباس کەهاتە سەر تەخت، دەسەڵاتی ناوەندیی دەرباری سەفەوی لەوپەڕی لاوازیدا بو، بەڵام بەشێنەیی هێزی تێ گێڕایەوەو دەسەڵاتی بەسەر سەرانسەری ئەرزی ئێراندا پەیداکردەوەو، گەورەو دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەڵۆخان، یەکێ بو لەوانەی گوێی نەدابوە شا عەباس‌و، نەچوبو بۆ لایو، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشیدا بەشداری نەکردبو. دوای ناردنی خان ئەحمەد خانی کوڕیشی بەبارمتە، پێوەندییان هەر بە مجۆرە مابووەوە.

شا عەباس داوای لەخان ئەحمەد خان کرد بگەڕێتەوە کوردستان، خۆی کاروباری وڵات بگرێتە دەست‌و باوکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەڵات‌و بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستان‌و کەوتە دڵنەوایی‌و راکێشانی خەڵك. هەڵۆخان بۆ ڕێز لێنانی کورەکەی کۆڕی میوانداری ڕێکخست. فەرمانیدا مێوژو گوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژو دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیاندا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوان‌و ئەم میوانداریەی بەسوکایەتی ئەزانێ بۆ خۆی، بەتایبەتی کەئەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانێتی قزلباشدا بەسەر بردبوو، کەسانی بێگانەی بۆ ئەم سەفەرە لەگەڵ خۆی هێنابو. ناردی لەناو بارەکانی خۆیدا قوتوی رەنگینی پڕ لەحەلەویات‌و شیرینی جۆراوجۆری هێنایە کۆڕەکەوە. هەڵۆخان لەمە زۆر تورە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئەڵێ: " بەم شیرینیە ژیانی منت تاڵ کردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!))   بەتورەییەوە لەکۆڕەکە هەڵئەستێ‌و ئەچێتە ناو قەڵای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەرودا دائەخا.

خان ئەحمەد خان گەمارۆی قەڵاکەیدا، بەڵام نەیتوانی بیگرێ تادایکی پاسەوانەکانی قەڵای هەڵفریواندو، مەلا یەعقوبی ناردە لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لەو شوێنەوە بێتە ناو قەڵاوە. هەڵۆخان پێ ئەزانێ‌و لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێ‌و بڕیار ئەدا لەسەر ئەم

خیانەتە کەرۆژ بوەوە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێو رەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بو، بەجۆرێکی چاوەڕێنەکراو بەر بو. لەو کاتەوە ئیتر کەیەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا: ((خوای مەلا یەعقوب رزگارم کە!)) ئەمە بوە بە پەندو کەوتۆتە سەر زار.

-6-

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانەوە ئەبەستەوە، ئەگەرچی لەسەردەمی شا عەباسدا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەربارى ئەفشار، زەند، قاجاردا پێڕەوی کرا.

-7-

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڕدۆنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینی دڵسۆزیو فەرمانبەری، هەرگیز نەچوبوە لای و لە لەشکرکێشیەکانیدا بەشداریی نەکردبو. بەبیانوی ئەوەی هەڵۆخان لەبەر پیری کەنەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمناڵیەوە لەدەرباری شادا پەروەردە کرابو، ناردەوە بۆ کوردستان، بۆ ئەوەی ئەم لەجێگەی باوکی ببێ بەوالی ئەردەڵان (1023). (عالم ارا: 867).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی ئامادە نەبو کاروباری وڵاتی تەسلیم بکا. مێژونوسی سەفەوی ئەم لاملییەی هەڵۆخان بەجۆرێك و مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێك ئەدەنەوە. (عالم ارا: 926) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ ئامادە نیە دەس لەماڵو موڵکی دنیاو پلەو پایەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. مێونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: خان ئەحمەدخان رەفتاری کوردیو عەشیرەتی گۆڕیبو بەرەفتاری قزلباشو، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد ساڵی 1026 دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ

قـەڵای حەسـەناواو، لـەناو قەڵاکـەیشدا بـاوکی گـرتو، بـەگیراوی رەوانـەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عـالم ارا: 926)، (لـب: 49-50)، (مستوره: 48-49)، (حدیقـه: 130-131)، (تحفـه: 110-111).

هەڵۆخان لـەو کاتـەدا وەکو (عـالم ارا: 927) ئـەڵێ تەمـەنی لەهەشـتا تێپـەڕی بـو بـەڵام بەحـەفتا سـاڵ ئەچـو. شـا بڕیارىـدا پاشمـاوەی ژیـانی لەسەڵتەنە تخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسـەی مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان شـا عـەباس رێـزی زۆری لەهـەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایـەوە، بـەڵام (خەسرەو بەگ: 50) ئەڵێ پاش ماوەیەك رێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بـەو مەرجەی دەس نەخاتـە نـاو کاروبـاری ئەمارەتەکـەوە. (مستوره:49) هـەردو قسەی گێراوەتەوە بێ ئەوەی رەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئـەزانێ. نوسـەرانی (حدیقـه: 131)و (تحفـه: 111) قسـەکەی خەسـرەو بـەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای 6 مـانگ بـەرێزو سـەربەرزیەوە رێگـەی گەڕانـەوەی دراوە، بـەڵام (عـالم ارای عباسـی: 1070) مەسـەلەکەی بەچـاکی رون کردۆتـەوەو، لـەناو روداوەکـانی سـاڵی 1036دا نوسـیویێتی: ((هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بـەو جـۆرەی کە پێشـتر بـاس کـرا مەملەکـەتی میراتیـی بـەخان ئەحمـەدخانی کـوڕی سپارد، بـە پێی فـەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە90 تێپەڕی بو، لـەم ساڵەدا بـێ ئـەوەی نەخۆش بکەوێ، کتوپڕ مرد)).

لێرەدا چەند پرسیارێ دێتە پێشەوە: تـۆ بڵێـی مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان ((عـالم ارای عباسـی)) یـان نەخوێندبێتـەوە، کەیـەکێ لەبـەناوبانگترینی مێژوەکانی ئەوسای ئێرانەو، نوسەرەکەیشی روداونوسی رەسمیی شـا عـەباس و هاوزەمـانی روداوەکـە بـوە. یـان خوێندویانەتـەوە، بـەڵام باوەڕیـان بەگێڕانەوەکـەی ئـەو نـەکردوە؟ یـاخود بـۆ مەبەسـتێکی سیاسـی ئـەبێ ئـەم روداوەیان گۆڕی بێ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم (1025-1046)

-1-

سەردەمی ژیان و حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمێکی نائارام و ئـاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بـوە. لەلایەکـەوە شەڕوشـۆڕی رۆم و عەجـەم و لەشکرکێشـی یـەك

لەدوای یەك، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کلاوزەری هاوسەری، بەشداری لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوك و موسڵ، شێت بونی، کوێرکردنی کورەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بێگومان، خان ئەحمەد خان یەکێ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵان و، دەورێکی گرنگی لەڕوداوەکانی ئەردەڵان و ناوچەکەدا گێڕاوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەڕێزێکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی مێژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی روداوەکانیان لێ تێکەڵاو بوە. درێژەیان بەهەندێ روداوی بچوك و بێ بایەخ داوەو، هەندێ روداوی گرنگ و کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گێڕاوەتەوە. لێرەدا، بەیارمەتی ئەوان و هەندێ سەرچاوەی مێژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنوێ روداوەکان دابڕێژمەوە.

-2-

شاعیرێکی ئەو سەردەمە روداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە5 وشە، لە 4بەیتی فارسیدا کورت کردۆتەوە، ئەڵێ:

خان اکراد یعنی خان احمد
سال (بخت: 1002) امد از عدم بیرون
سال (کج بخت: 1025) یافت حکم جلوس
در (غلگ: 1039) گشت ابله و مجنون
باز صحت بیافت اندر (غم: 1040)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: 1046) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانه دون

کوردیەکەی:

خانی کوردەکان، واتە: خان ئەحمەد،
ساڵی (بەخت) لەنەبون هاتە دەرێ
ساڵی (بەختی کەچ) فەرمانی حوکمڕانی وەرگرت و، لە (غەڵەت)دا گەوج و شێت بو
لەناو (غەم)دا چاك بوەوە، لەجاران زیاتر دەسەڵاتی پەیداکرد
ساڵی (غەمەکان) شکاندیان و، لەم زەمانە دونە دەرچوە دەرێ!

-3-

پەلاماردانی موکری و بلباس

پێ ئەچێ خان ئەحمەد خان سەرەتای فراوا نخوازی قەڵەمرەوەکەی بە لەشکرکێشی بۆ سەر موکری و بلباس دەس پێکرد بێ. لەم هێرشەدا بێ بەزەییانە کەوتۆتە راونان و کوشتن و تالانکردنیان. ئێلەکانی موکری و بلباس لەو ئێلانەبون، کە بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی، لەگەڵ دەسەلاتی قزلباشدا لەململانێدا بون. چەندین جار کەوتونەتە بەر هێرشی خوێناوی قەتلوعام و تالانی سەرو ماڵ. یەکێ لەو هێرشە خوێناوییانە، لەساڵی 1019دا، شا عەباس خۆی سەرکردایەتی کردوە، کەمەلا جەلالی مونەجیم بەدرێژی گێراویەتیەوە. خان ئەحمەدخانیش کە پەروەردەی دەرباری شا عەباس و دڵسۆزی گوێڕایەڵی بێ چەنوچونی بوە، دورنیە هێرشەکانی ئەمیش درێژەکێشانی هێرشەکانی ئەو بوبێ. (بڕوانە: ملا جلال الدين منجم: ((تاريخ عباسی، يا روزنامه ملا جلال))، بەکۆشش سيف الله وحيدنيا، تهران، 1366)

-4-

داگیرکردنی بەغداد

بەکر، یەکێ لەئینکشاریەکانی بەغداد کەگەیشتبوە پلەی سوباشی، دەسەلاتی زیادی کردبو چاوی بڕی بوە ئەوەی ببێتە پاشای بەغداد، لە پیلانێکی شێوە کودەتاییدا پاشای کوشت و، ناحەزەکانی تری لەناوبرد. داوای لەبابیعالی کرد خۆی بکەن بە پاشای بەغداد. بابیعالی کەسێکی تری دانا بە پاشاو تا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نارد کاروباری بەغداد وەربگرێ تا وەزیری تازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بە حافظ ئەحمەد پاشای والی دیار بەکر والی تازە بباتە سەر شوێنەکەی. ئەمیش هێزەکانی پاشاکانی دیاربەکر، موسڵ، مەرعەش و سیواسی کۆکردەوەو بەرێگای موسڵ و کەرکوکدا بەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیک ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافظ بەئەنجام نەگەیشت، چونکە بەکر سوربو لەسەر ئەوەی فەرمانی پاشایەتی بەغدادی بۆ دەربچێ. چەند شەرێ لەنێوان هێزەکانی بەکرو حافظ دابو، بێ ئەوەی هێزەکانی حافظ هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمەتی لێ کرد. شا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئەوەی عیراق و پیرۆزگاکانی بگرێ. دەسبەجێ فەرمانی بۆ حاکمەکانی سەرسنور، لەوانە

حاکمی ئەردەڵان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حاکمی هەمەدان کۆببنەوەو، بچن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسەرکردایەتی قەرچغای خان گەیشتە شارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شارێکی ئێرانیو، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایان لێ کرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەرێگاوەبو. حافڤ پاشا، بەرەو دوا کشایەوە موسڵ. قەرچغای خان گەیشتە بنی دیواری بەغدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شا عەباس لەهاوینی 1033 (1623)دا گەیشتە بەغداد. گەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوەو، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان ورەیان بەرداو، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شا پێکهات شاری بەدەستەوە بدا بەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی 28ی تشرینی دوەمی 1623 سەربازی ئێرانی چونە ناو بەغدادەوەو، لەبەیانیدا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەیپوری سەرکەوتنی شای ئێران لێ دار. بەکر گیراو بە بەرچاوی محەمەدی کوڕیەوە بەئەشکە نجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانیو ژمارەیەکی زۆر سوننە گیرانو، دەوڵەمەندەکان خرانە ژێر ئەشکە نجەوە. شا ئەیویست هیچ سوننەیەك بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆڕخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی روخێنرانو، زۆری مزگەوتو قوتابخانەکان کرانە تەویلە. بەهەزاران ژنو مناڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێرانو فرۆشرانو، جارێکیکە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتی پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئێرانو، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵو شارەزور، ئەوێشیان گرت. (لۆنگریك: 76-80).

هەندێ لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان عاتیفە هەڵی گرتونو، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوكو موسڵیان، بە پاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: 60-61)، (مستورە: 57-58)، (حدیقە: 133)، (تحفە: 116-117) بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوەو، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرتو، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵو کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: 1002-1006) بەڵام نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی

ئەم سەرکەوتنە بـوەو نەهێزەکەیشی هێـزی سـەرەکی شـەڕەکان بـوە، ئـەمیش یەکێ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانـەوە لەگـەڵ شـا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریـای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

-5-

مێژونوسەکانی ئەردەڵان درێژە بـە لەشکرکێشیەکانی خـان ئەحمـەد خـان ئەدەنو ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدیو، بۆ هەر یەکێ لەم شارانە حاکمێکی لەبنئامۆزاکانی: کورو نەوەکانی بارام بەگی کـوری سـورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسـەڵاتی کردبـون، دانـا. هـەروەها موسڵی گرتو چـوە سـەر یەزیدیـەکان کوشـتاری زۆری لێ کـردنو تـاڵانی کـردن. ئـەم سەفەرە وەکو (لب: 61) ئەڵێ: 7 ساڵو 3 مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەواڵانە زۆریان پێـوە نـراوە، بـەڵام ئـەبێ لـەو سـاڵانەدا بوبێ، کەبەغدادو موسڵو کەرکوك گـیراوەو، دەسـەڵاتی عوسمـانی لـەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمرەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سـەفەوی. لەو ساڵانەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئـەردەڵان بـوە، بەگلەربـەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمرەوی ئەردەڵان لەهیچ سەردەمێك دا، نە پێش ئەمو نـە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

-6-

خان ئەحمـەدخان سـاڵانی 1039-1040 توشـی نەخۆشـی ئـەقڵیی بـوە. نەخۆشـینەکەی ئەوەنـدە سـەخت بـوە، گـەورە پیاوانی ئـەردەڵان ناچـار بـون لــەژورێکی تــەنیادا بــەزنجیرکراوی زینــدانیی بکــەن. (عــالم ارا)یــش لەروداوەکانی ساڵی 1039دا، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((خان ئەحمـەدخان، کـە لەخاسانی حەریمی عیزەتو پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بـە پێی فەرمانی شا، والیی گوێلێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لەم کاتەدا توشی نەخۆشینێبو نەیئەتوانی کاروباری وڵات بـەڕێوە ببـات، لەبـەر ئـەوەی پشت بەمیر مەئمونی برای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکـوژێ، کاربەدەسـتانی دەوڵـەت بەچـاکیان نـەزانی لـەوێ بمێنێتـەوە، هێنایانـە دەربـار بـۆ ئـەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن)).

نەخۆش کـەوتنی خـان ئەحمـەدخان هاوزەمـان بـوە لەگـەڵ چـەند روداوی گرنگدا: مردنی شا عـەباس (1039)و هـاتنی شـا سـەفی بـۆ سـەر تـەختو،

هێرشی گەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سەرداری عوسمانی بۆ سەر موسڵو شارەزورو ئەردەڵانو هەمەدان.

-7-

داگیرکردنی ئەردەڵان

عیراقو پیرۆزگاکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی گرنگیەکی گەورەی هەبو، بەتایبەتی لەروی مەعنەویەوە. لەبەر ئەوە نەیئەتوانی وازی لێبهێنێ. چەند جارێ لەشکری نارده سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریك: 87-90) بەیارمەتی سەرچاوە عوسمانیەکان دەنگوباسی لەشکرکێشیەکی گەورەی عوسمانی بۆ سەر مەڵبەندی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوە، کەخوسرەو بەگو مەستورە لێی بێدەنگ بونو، (حدیقە)و (تحفە)یش بردویانەتە سەردەمی حوکمڕانی سلێمان خانی کوڕی عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئایاری 1629 (1039)دا، بە لەشکرێکی گەورەوە بەرەو عیراق بۆ ئازادکردنی بەغداد کەوتە ڕێ. بەسەر قۆنیەو حەڵەبو دیاربەکردا گەیشتە موسڵ. ئەو وەرزەی ساڵ زۆر سەخت بو. لەهەندێ شوێن بەفری زۆرو لەناوەڕاستی عیراقدا بارانێکی زۆر باری. پیرەکانی وڵات بەدرێژایی تەمەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. ڕێگەوبانەکان هەموی بوبون بەقوڕو چڵپاو. لەبەر ئەوە پەلاماردانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەڕییەوە بەنیازی ئەوەی پەلاماری خواروی عیراقو ڕۆژهەڵات بدا. لەنزیك هەولێر ئەنجومەنێکی جەنگییان بەست. حاکمە ئێرانیەکانی هەولێرو کەرکوك هەڵاتن بۆ بەغداد. هەمو سەرکردەکانی سوپاو سەرۆکی تیمارەکانو بەگەکانی کوردو شێخەکانی عەرەب، لەم ئەنجومەنەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قوڕو چڵپاوی ڕێگەو مەترسی گوشاری دوژمنانەی ئەردەڵان لە پشتەوە، لەکردن نایەت. بڕیار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنەوەی لەلایەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەڵانو بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەڵام خۆی نەخۆشو لەناو خزمەکانیشیدا زۆری تێدا بو لایەنگری ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی سوننە بون. کەئۆردوی ڕۆم لەکەرکوکەوە بەرەو ڕۆژهەڵات کشا زۆر لەبەگەکانی ئەردەڵانو 20 خانی کورد بۆ دەسماچکردنی وەزیر ئامادە بون.

سوپای عوسمانی لەبەردەم تولەڕێی شاخەکانی هەوراماندا لەگوڵعەنبەر (خورماڵ) راوەستاو، سەرکردەکانی ئە نجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بڕیاریاندا ئەو قەڵا کۆنە ئاوا بکەنەوە، کەسوڵتان سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبوو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش 7 حەفتە کاری سەخت قەڵاکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر وڵاتی ئەردەڵان، یەکەم ئامانجیان قەڵای مەریوان بو، گرتیان و هێزێکی پارێزگارییان لێدانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لێبو. سوپای قزلباش و ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەك بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانیداو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەو کردە سوپا سالار.

لۆنگریك نوسیوێتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشیەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەڕادەیەك خراپ بوە تین و توانی بەشداری تێدا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوری میر عەلەمەدین بوبێ، کەیەکێ لەنزیکەکانی شا سەفی و، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالی ئەردەڵان. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بێ نوسەرانی حدیقە و تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەڵانەوە. قەڵای حەسەناوای گرت و زۆری لێ کوشتن و تالانی کرد. لەحوزەیرانی 1630 (1040)دا گەیشتە هەمەدان. 6 رۆژ کوشتاریان تێدا کردو شارەکەیان تالان و وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێن و ئەوێشیان وێران کرد.

لەئە نجومەنێکی جەنگیدا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریاندا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئێتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عێراق لەباربو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی رۆم روی بەرەو رۆژئاوا وەرگێڕا. بەلورستاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشرینی دوەمدا دەوری بەغدادی دا. گەمارۆدانەکە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشانەوەیدا لەرۆژانی یەکەمی 1631دا گەیشتە موسڵ.

-8-

ساڵی 1041 خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئەو ساڵە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەڕێ کەوتو، هێزەکانی ئەردەڵانیش دایانە پاڵی. هەمو ئەو شوێن و قەڵایانەی شارەزوری گرتەوە، کەساڵی پێشو لەشکری عوسمانی گرتبونی، ناوچەکە هاتەوە ژێردەستی خۆی. 5 لەو پاشایانەی لەم ناوچەیەدا دانرابون و، خان ئەحمەدخان لەم هێرشەدا راوی نابون، هەڵاتن بۆ موسڵ، لەسەر ئەم هەڵاتنە هەر پێنچیان کوشتن. (**ژێل عالم ارا**: 59)، (**لۆنگریك**: 90).

-9-

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کوڕی خان ئەحمەدخان، کەوەکو (ژێل شرفنامە: 19) ئەڵێ: ((کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی))، لەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەویدا بۆ پەروەردەکردن راگیرابو. شا سەفی دڵی لێ پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمەدخانی هەژاند. بەقسەی (ژێل عالم ارا: 189): ساڵی 1046 لەئێران هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆم و عەجەمدا هێشتا بارودۆخی جەنگ بەردەوام بو، هێزێکیان بۆ یارمەتیداندا بەخان ئەحمەدخان. هێزێکی ئێرانی لەدەشتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ بەقازا نجی ئێران بەلادا کەوت. لەشکری رۆم و خان ئەحمەدخان شکان (1046). خان ئەحمەدخان بەشکاوی کشایەوەو چوە موسڵ. هەر لەو ساڵەدا لەتەمەنی 44 ساڵیدا بەئاوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگ و لەنەبێ یونس بەخاك سپێردرا. (**لب**: 63-66).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: 134)و (تحفە :120) ئەیگێڕنەوە، کەگوایە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمێی هێناوەتە ژێر دەستی خۆی و، حاکمەکانی قزلباشی لێ دەرکردن و هی خۆی لەجێگە دانان و، سوڵتانی عوسمانیش ولایەتەکانی موسڵ و کەرکوکی پێ بەخشیوە. ماوەی 7 ساڵ بەسەربەخۆیی حوکمڕانی کردوەو، لەمینبەری مزگەوتەکاندا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژوەکانی خەسرەو بەگ و

مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەممەدخان کوڕی خوسرەوخان (1105-1113؟)

-1-

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابووەوە. شا سوڵتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەممەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو رەوانەی کوردستانی کردەوە.

-2-

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەرووداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شاربازێر، قەرەداخی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زلی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبووەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەریفی شارەزوردا بو بەشەڕی، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بوو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێرباری فەرمانبەری، کەڵکی نەبو. هێزی ناردە سەری ئەویش چاری نەکرد.

-3-

لەهەوڵی فراوا نخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەممەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئوغلی قاجار ناردە سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو، سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: 74) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەڵاتی محەممەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەڵان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

ئه نجامەکانی شەری مەریوان (1111)

میر سلێمان، میری بابان بەشێکی وڵاتی ئەردەڵانی گرت. لەو کاتەدا محەممەدخانی کوری خەسرەوخان والی ئەردەڵان بو. والی خۆی بەرگەی ئەم هێرشەی نەگرت. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی، لەلایەکەوە نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو داوای سزادانی میری بابانی کردو، لەلایەکی ترەوە لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولیخانی قاجار نارده سەری. لەدەشتی مەریوان شەرێکی قورس لەنێوان لەشکری بابان و سەفەویدا قەوما. لەشکری بابان شکا. ئەم شەرە دو ئەنجامی بەدوی خۆیدا هێنا:

یەکەمیان، ئێران قەتلوعامی کوردەکانی ئەردەڵان و، عوسمانی قەتلوعامی کوردەکانی بابانی کرد.

((قاسم سوڵتانی هەورامی بەعەباس خانی سەردار رائەگەیەنێ کە محەممەدخانی والی و ئەهالی کوردستان لەگەڵ سلێمان پاشای بەبە هەم بەیعەت و هەم داستان بون. سەردار حوکمی کوشتنی ئەهالی کوردستان دەرئەکا. منارەیەك لەکەللەی سەرەکانیان دروست ئەکەن و سەری قاسم سوڵتانیش لەسەرو هەمو سەرەکانەوە دائەنێن. من حفر بئرا لاخیه فقد وقع فیه)) (لب: 76)، (مستوره: 76-77)و، بەقسەی (تحفه)و (حدیقه) لەسەر ئەم دوزمانیە، سەرداری لەشکری سەفەوی، 1 هەزارو 5 سەد کەسی لێ کوشتن و، منارەیەکی لەکەللەی سەریان دروست کرد.

بەڵام بە پێچەوانەی قسەکانی (لب: 76) کەئەڵێ: سلێمان بەبە (لەگەڵ تاقمێکی کەم هەڵات و رەوانەی ئەستەموڵ کرا))، یان قسەکانی (مستوره: 77) کەئەڵێ: ((سلێمان پاشای بابان کە لەهەردو دەوڵەت یاخی ببو پاش وتوویژ لەگەڵ والی بەغدا چارەنوسی خۆی لەوەدا دیت، کەعوزر بۆ دەرباری عوسمانی بێنێتەوەو لێیان نزیك بکەوێتەوە.)) یان (لۆنگریك: 106) کەئەڵێ: ((لەئەستەموڵ بەخۆشیەوە پێشوازی لێ کرا..))، یان (زکی، تاریخ السلیمانیه: 63-64) کەئەڵێ: ((کرا بەحاکمی ئەدرنە))، بەڵکو وەکو (هامەر پورگشتال: 4/ 2883) نوسیویێتی: ((لەزەمانی حکومەتی حەسەن پاشادا... بەیارمەتی پاشاکانی حەڵەب و دیاربەکر شکێنراو، لەگەڵ 17 بەگی کوردا کە لەیاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...)).

دوەمیان، لەهەردو ئەمارەتدا تا چەند ساڵێ دەسەڵات لەم لا لەدەست بنەماڵەی ئەردەڵان و لەولا لەدەس بنەماڵەی بابان دەرچو.

لەم روداوانەدا محەممەدخانی ئەردەڵان لێخرا، ئاخۆ ئەویش کوژراوە یان دور خراوەتەوە، مێژوەکانی ئەردەڵان، جگە لە (لب: 77) کەئەڵێ تا ساڵی 1113 والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەك بەدەستەوە نادەن. بەڵام دەربارەی سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەك ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەرێز محەممەدخانی گورجی (1113-1116)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (1116-1118)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (1118-1119)، ئەنجا کەیخوسرەو بەگ (1119-1121) کراون بەحوکمڕانی کوردستان. (مستورە: 79)، (تحفە: 128-130).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەری نائارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند ساڵێ ((موتەسەللیم))ی تورك راستەوخۆ بەڕێوەیان ئەبرد، تا خانە پاشا، لەسییەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوی: 5/ 191)، (لۆنگریك: 157).

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەرە بروانە: (ژیل: 22)، (لب: 74-76)، (مستورە: 75-77)، (تحفە: 127)، (حدیقە: 141)، (نوائی: 129-130)، (لۆنگریك: 105)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: 62).

بنیاتنانی شاری سنه
سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (1046-1066)
-1-

کەخان ئەحمەدخان لەدەربـاری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ ڕۆم بـرد، شا سەفی (1039-1052)، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لـەجێکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی بـاوکی، لەسـەردەمی خـان ئەحمەدخان دا پەنای بۆ ڕۆم بردبو، بەڵام بەنائومێدی لەوێ مردبو، ئەو کاتە سلێمان خـان لەگەڵ خان ئەحمەدخان دا بەشداری شەڕو لەشکرکێشیەکانی بو. سلێمان خان ئازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لێئەکرد، ویستی لەناوی بـەرێ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات. پەنای بۆ دەربـاری شا سەفی بـرد. لـە پێشدا گوێی پێ نەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئێرەوان. سلێمان لەم شەڕەدا ئازایەتی نواند. ئەمە بو بەهۆی نزیککەوتنـەوەی لـەدەزگای سـەفەوی. کـە خـان ئەحمەدخان لێخرا، شا سەفی ئەمی نارد بۆ کوردستان.
-2-

بنیاتنانی سنه

سلێمان بەڵێنی بە شا دابو، ((دارولمولکی کوردستان)) بگوێزێتـەوە، سـاڵی 1046 **هـەمان سـاڵی دەسـپێکردنی حـوکمڕانی خـۆی و، تێشـکانی خـان ئەحمەدخان و مردنـی، لەسـەر گردێـک لەجێگایـەکدا کـەناوی ((سینە)) بـو قەڵایەکی قایمی دروست کرد. خانوو حەمام و مزگەوت و بـازاڕی تێدا بنیـات نا. چەند جۆگەیەکی لەدەشتی سـەرنووی ڕۆژئـاوای سنەوە ڕاکێشـاو، بـە** 3 **حوشترگەرو ئاوەکـەی بـۆ نـاو قـەڵا سەرخسـت. قـەڵاکانی زەڵـم، حەسـەناوا، پڵنگانی ڕوخاندو، ((دارولحکومە))ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قـەڵای تـازە، کـە لەناو خەڵکدا بە سنە نـاوی دەرکـرد. (لـب** 67-69 **)، (مسـتورە:** 64-66 **)، (حدیقە:** 136-137 **).**

مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان ئـەڵێن نیـاز لەڕوخانـدنی قـەڵاکانی زەڵـم، حەسەناوا، پڵنگان، ئەوە بوە کەئیتر هیچکام لەمیرەکانی ئـەردەڵان نـەتوانن لەکاتی سەرپێچی و یاخی بوندا لەشاکانی ئێران خۆیانی تێدا قـایم بکـەن. ڕەنگە ئەمە هۆیەك بێ، بەڵام هۆی لەمە گرنگتر ئەوەبوە: میرەکانی ئـەردەڵان ویستویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسـەڵاتی دەوڵـەتی عوسمـانی و دەستدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنەوە. بەتایبەتی دوای ئـەوەی شـارەزور،

شاربـاژێر، قـەرەداغ لەسـنوری قەڵـەمرەوی ئـەماندا نـەماو، کەوتـە سـنوری دەوڵـەتی عوسمانیـەوە، ئـیتر ئـەم قەڵایانـە هـەمو کەوتبونـە سـەر سـنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن ئەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵایەکەوە بـۆ قەڵایـەکیتر، پێوەنـدی بەخۆشـیی و ناخۆشـیی ئـاوو هـەواو، هـەژاریی و دەوڵەمەنـدیی ناوچـەکەو، هاتوچۆی بازرگانی و، کاروباری رۆشـنبیرییەوە نـەبوە، بـەڵکو هـۆی بڕیـاردەر لە پلەی یەکەم دا، هەمیشـە ئاسـایش بـوە. دروسـتکردنی شـاری سنەیش هـەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لـەوەی ناوەنـدی دەسـەڵاتی والیـەکانی ئەردەڵان بو، بو بەمەڵبەندێکی گرنگی شارستانی، خوێنـدەواری، رۆشـنبیری و بازرگانی.

-3-

گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو

سوڵتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گـەورەی سـازداو خـۆی لەگـەڵی بـەرێ کەوت بۆ گرتنەوەی بەغداد. شـا سـەفەوی کابرایـەکی لاوازو زۆرتـر خـەریکی رابـواردن و خۆشـگوزەرانی بـو، تـا دەوڵەتـداری و لەشکرکێشـی. دوای گیرانـی بەغداد گفتوگۆی لەگەڵ سـوڵتانی عوسمـانی دەس پێکـرد. ئـەم گفتوگۆیانـە ساڵی 1049، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسـیەکانیان، بـە بەستنی((پەیمانی زەهاو)) کۆتایی هات، کەگرنگترینی هەمو ئەو پـەیمان و رێککەوتنانە بو، کە تـا ئـەو کاتـە لـەنێوان ئـەم دو دەوڵەتـەدا بەسـترابون. بە پێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قـارس، وان، شـارەزور، بەغـداد، بەسـرە، دیـاری کـرد. لـەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەڵای مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەڵ هۆزەکـانی پـیرەو زەردویـی بـەر ئێـران کـەوت. بـەدرە، جەسسـان، مەنـدەلی، سـەرمیل، درنـە، قـەڵای زەڵـم، قزڵجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیـادین و هـارونی لـەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێـران بەڵێنیـدا ئـیتر لەمینبـەری مزگەوتەکانـەوە واز لەسـوکایەتی بەخەلیفـەکانی راشـیدین و سـەحابەکانی پێغەمبـەر بهێـنن و، عوسمـانی بەڵێنیدا کەرەفتاری باش لەگەڵ زائیرانی پیرۆزگاکـانی عـیراق و، حاجییـانی ئێرانی بکرێ.

هـەردولا بـەڵێنیان بەیەکتریـدا کەداڵـدەی راکردوانـی یـەکتری نـەدەن. (الراوی: 211-216) (پارسادوست: 45).

-4-

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لـەو شـارەدا بـژی کـەخۆی بنیـاتی نـابو. دوای ئەوەی سوڵتان مراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغـدادو گرتـی. خوسـرەو پاشـا بەلەشکرێکی گەورەوە پـەلاماری شـارەزوریدا. شـارەزور، قـەرەداخ، قزڵجـە، شـاربـاژێری گـرتو چـوە مەریوانـەوە. وەکـو (مەسـتورە: 66) ئـەڵێ: ((... لەبەرئەوەی کەسنورەکانی بەدەست رۆمەوە بونو سلێمان خان توانستی ئـەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سـەفی لێـی بـەگومان کـەوت، بـۆ ئەسفەهانی بـانگ کـردو لـەوێـی هێشـتەوەو نـەی هێشـت جـارێکی دیکـە بـۆ کوردسـتان بگەڕێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تـا فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

-5-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (1060)

سلێمان کـە لەئەسـفەهان مـرد، موریـد سـوڵتانی کـەڵوڕ سەرپەرشـتیکەری کاروبـارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەکو، لەدەربـاری شادا دەسرۆیشـتو بو. لەلای شا تێکەوت موڵکەکانی بەسەر مناڵەکانیـدا دابـەش بکـا، شـا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوانو، زۆراب سـوڵتانی کـوڕی کەلبعـەلی خـان لەسـیاکیۆو، موریـد سـوڵتان لـە پڵنگان، دانـران. هـەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆیو، ئێلی جافو جوانرۆیش بەیـەکێ لەگـەورەکانیان سپێردرا.

-6-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەبـاوکی مرد ئەم لەجێگەی بـو بەفـەرمانڕەوای ئـەردەڵان. بە پێچـەوانەی بـاوکیـەوە ئـەم کابرایـەکی دەسـبڵاو بـو. زۆرتـر لـەوەی خـەریکی کـاروبـاری وڵاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانیو رابواردنو راووشکار بوو. لەبەر ئـەوەی لەدەسبڵاویدا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێڕینە.

خەسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێداو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەڵان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەرێ کەوت و لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی ڕەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-7-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (1089-1093)

(مستورە: 71) لەباسی خوسرەو خاندا ئەڵێ: ((کاتێ لەساڵی 1089دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدان و ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیان و دەوری هەمو بژێوو گوزەران و بەڕێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێوە داو، بناغەی زوڵم و زۆری دامەزراندو چەسپاند. بانگی دەستدرێژی و ستەمکاریی بەگوێی ژێر دەستیاندا راهێشت و سامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسەروبەندی فەرمانڕەواییدا بەخەڵکی کوردستانی بەخشی بو، بەشەق و تێهەڵدان و ریسواکردن و هەزار چەرمەسەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاری و بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیاند درندە بەدڕندەیی خۆی نەی گەیشتویەتێ. گەورەو پچوک گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی)).

شا سلێمان لەئەسفەهان لەباتی ئەوەی دادیان بپرسێ، ئاشتی کردنەوەو ڕەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خرا پتر کەوتە ئازاردان و چەوساندنەوەی خەڵك. ئەمجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خەڵکی زۆرلێکراو رویان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بو، بۆ ئەوەی لەهەلێك دا شا ببینن و سکاڵای خۆیانی لەلا بکەن. خوسرەو خان و دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریان و هەندێکیان بریندار کردن. شا لەم دەستدرێژیە زۆر توڕەبو. فەرمانیدا خوسرەو خانیان گرت و لەمەیدانی شاهیدا لەئەسفەهان کوشتیان (1093). (لب: 73)، (مستورە: 72)

-8-

تەیمورخانی ئاجورلو (1093-1099)

پــێ ئەچــێ شــا لــەم شـكـاتو شـكـاتـكاریو ئــاڵوگۆڕە بێــزار بــوبێ، یــەكێ لــەباوەڕپێكراوانی خــۆی دانــا بەكاربەدەســتی ئــەردەڵان. 6 ســاڵ مایــەوە. مێژونوســەكانی ئــەردەڵان بەچــاكە باســی ئەكــەنو، ســەردەمی ئــەم، بە پێچــەوانەی خانــەكانی ئەردەڵانــەوە، ســەردەمی ئاسایشــی ســەرو ســامانو بوژانەوەی خەڵكی وڵاتەكە بوە.

-9-

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (1099-1105)

خــان ئەحمــەدخان كەخەســرەوخان كــاتی خــۆی بــەگیراوی رەوانــەی ئەســفەهانی كردبــو، ئــەبێ لەئەســفەهان مابێتــەوەو، چــوبێتە دەزگــای سەفەویەوە. شــا دوبــارە ئــەمی دانایــەوە بــەوالی. بــەڵام خوورەوشــتی پێشــوی نەگۆڕیو، لەسەر كەیفو رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: 74) لەباســی خــان ئەحمەدخاندا ئەڵێ: ((دوبارە ملی لــەرابواردنو كەمتەرخــەمی نایــەوەو زۆری گوێ بەكاروباری وڵات نــەداو زۆربــەی كــاتی بەراووشـكارو خانووبــەرە دروست كردنی بێ سودو نامەحكەم بەسەر بــرد... دەگێڕنــەوە: كــە زیــاد لەســێ ســەد كــەس لــە پیاوماقوڵانو گــەورەو مــەزنانی ئەیالــەتی كوردســتانی كردبــو بەبازەوانو خوسرەو بەگی، كەیەكێ بو لــەو بنەماڵەیــەو هەمیشــە بریكــاربو، كرد بەمیر شكارو بێ لێبڕان خەریكی راووشكار بو، ناو بەناویش حــەزی لــەگوڵ چاندن دەكردو بەم كارەوە خۆی خەریك دەكرد...)).

كە شا سوڵتان حسێن (1106-1135) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان (1122-1136)

-1-

هەرای ئەفغان

ســاڵی 1120-1121 میروەیســی ئــەفغانی غەلــەجایی پــەلاماری قەندەهاریدا گرتیو حاكمەكەی كوشت. قەندەهار لەژێر دەسەڵاتی ســەفەوی دەرچــو. دەربــاری ســەفەوی نــەیتوانی بیهێنێتــەوە ژێــر بــاری فەرمانبــەری. میروەیس مرد (1127) عەبدولعەزیزی برای جێگــەی گرتــەوە. عەبدولعــەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایــەڵی شــای ســەفەوی، بەڵام مەحمودی كوڕی میروەیس مامی كوشتو، خۆی بو بەڕێبــەری غەلــەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەوڵیدا شۆڕشــەكەیان بكوژێنێتــەوە كــەڵكی نــەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بــەڕێ كــەوتو كرمــانی گــرت (1133) ئینجــا بــەرەو

ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەرێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی 80 هەزار کەسی لەبرسا تێدا مرد، شا سوڵتان حسێنی سەفەوی خۆی و شارەکەی بەدەستەوەدا (1135)و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقڵیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەڵگەڕایەوەو، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(1137).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیك هەمەدان لێکیاندا (1139). سەرەڕای نابەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەڵانیش بەهۆی ئەم روداوانەوە ئاڵوگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-2-

میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەرکار

عەباسقولیخانی کوری محەممەدخان، کەماوەیەك لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەویدا کاری کردبو، لەلایەن شا سوڵتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالی ئەردەڵان و گەڕایەوە کوردستان (1122-1129).

نوسەری (تحفه: 131) ئەڵێ: ((لەساڵی 1121ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەت داگرت. ماوەیەك خەریکی رێکخستنی کاروباری ولایەت و راپەڕاندنی ئەرکەکان و دڵنەوایی رەعییەت بو، تا لەساڵی 1128ی کۆچیدا شاە سوڵتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی راسپارد بۆ دارولمولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە 8 هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەرەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەڵتەنەتی سوڵتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەڵگەڕانەوەو بەرەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سوڵتان حسێن، باسی خۆی و سوپاییەکانی عەرزێ شا کردو، تاوانی ئەم جوڵانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزل و حەبس کردو، هەمان

عـــەلیقولی بـــەگی نەناســـراوی تـــاوان بـــە پاڵ دراوی کـــرد بـــە حاکمی کوردستان...)).

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پێی وابو مادەم ئەو لەعەباسقولی بـــەتواناترەو توانیـــوێتی لەشـــکری کوردســـتانی لێ هەڵبگێرێتـــەوە، ئـــەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالی ئەردەڵان (1129-1132). (لب: 80)، (مستورە: 82).

-3-

عەلیقولی خان

عـــەلیقولی خـــان، یـــەکێ لـــەمیرە گۆشـــەگیرەکانی ئـــەردەڵان بـــو، لـــەدێی شەخەڵەی سەر بەناوچەی خورخورە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورت و گـوزەرانی سەخت و پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کە پێیان ئـەوت: "بـۆ ناچـی تـۆیش، وەکـو میرەکـانی تـری ئـەردەڵان، هـەوڵێ بـدەی شـتێ بـۆ خـۆت پێکـەوە بنێی؟"لەوەڵامدا ئەیوت: "ئەگەر خوا بیدا لەشەخەڵەیش ئەیدا!" دوای ئـەم روداوە قسەکەی عەلیقولی بو بە پەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێران و داوودەزگای حوکمرانیی سەفەوی لـەو کاتـەدا کـەوت بـوە بـەر مەترسـی هەڕەشـەی روخێنـەری شۆڕشـی ئـەفغان. پـێ ئەچـێ ئـەمیش ئەرکـە قورسـەکانی شـای ئێرانـی پـێ هەڵنەسـوڕابێ و، نـەی تـوانی بـێ داواکـانی جێبەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسقولی خان گەڕایـەوە سەر کار (1132-1136).

-4-

نوسەری (ژێل شرفنامە: 22-23) ئەڵێ:

((لەساڵی 1134 ی کۆچیدا کاتێ مەحمودی ئەفغان گەیشتە ئیسـفەهان، ئاڵۆزی و پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شاە سوڵتان حسێن و ناوچـەی عێراقـی عەجەمـەوە. عەباسـقولی خـانی والی هـەمو ئـەو هێـزو سـوپایەی هـەیبوو و لەشەش هەزار کـەس تێپـەڕی دەکـرد، بەسـەرۆکایەتی ئـەمیرێك لەئـەمیرانی خۆی، تەرخانی یارمەتی شاە سوڵتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کـاتێ سـوپای ئـەردەڵان گەیشـتە مـەنزڵی "سـیاە چـاڵ" کـە دو قۆنـاغ لەئیسـفەهانەوە دورە، مـەحمودی ئـەفغان، هـەواڵی پـێ گەیشـت و ئەشـرەفی خزمی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشین و ناوی ئەشرەف شاهی لێ نـرا، بەحـەوت هەشت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە نارده شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمەنزڵی سیاه چاڵ بەگژیەکدا چون و هەر لەرۆژهەڵاتەوە تا نزیک ئێواری شەڕو گەریان درێژەی کێشا. شێرو نێزەو چەکی کوشندەی شەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جوڵاو، گەیشتە سنوری مەریوان. کەسێ بەرەنگاری و پێشگیری لێ نەکرد. ئەشراری مەریوان و هەورامان و دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هاوڕێ و هاوداستانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تا پێنج فرسەخی سنە هات. ئەم هەواڵە بەعەلیقولی خان گەیشت لەم روداوە خەزم و بێگانە هەراس و لەکاری خۆی سەری سورما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆیدا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بۆ پارێزگاری گیان و ماڵی خۆیان سەری گوێڕایەڵییان بۆ دانەواندو پێشوازییان کردو بەرێزەوە هێنایانە ناو شار. لەساڵی 1132ی کۆچیدا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گرت لەسنوری کەرکوکەوە تا هەمەدانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە..)).

-5-

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: 88-89) ئەڵێ: ((لەم سەروبەندەدا ئەفغانییەکان پتریان پێداگرت و دایانە سەرەڕۆیی و بەجاری ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیان و لەوڵاتی فارس و عیراق و خۆراساندا بوون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانیەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیک بون و بەدەسەڵات بوون، لەدەرباری عوسمانیان راگەیاند، کەئێران بەجاری وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بووە بەلانەی ئوزبەک و ئەفغان. ئەگەر بێت و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردن و دنەی دان تا زووە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵاێچەکانی ئێرانیانداو هەموویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناووبانگی ناوچەی ئەرزروم قەڵایچەکانی یەریڤان و شیروان و موش و وان و هەمو ناوچەکانی ئازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابان و عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵان و کرماشان و هەمەدان و برۆجەردو نەهاوەندو گەروسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان

لەسـالّی 1136ی ك دا هـەڵیکردە سـەر ئـەردەڵان و داگـیری کـردو بـوو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

-6-

لێـرەدا هەنـدێ روداو پێویسـتیان بەسـاخکردنەوەو، هەنـدێ هـەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

1.بـە پێی نوسـینەکەی ژیـل و مەسـتورە لـەکاتی هـاتنی خانـە پاشـادا عەباسقولی خان والی ئەردەڵان بووە لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەڵام بە پێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بووەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.

2.خانـە پاشـا وەکـو (حدیقـە: 147)و (تحفـە: 134) ئـەڵێن: کـوڕی محەممـەد پاشـاو لـەئامۆزاکانی سـلێمانی پاشـا نـەبوە. بـەڵکو خـۆی نـاوی محەممەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازداری پێیان وتوە خانە محەممەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەممەد پاشـا نـاوی بـردوە. جگـە لـەوەیش لەو کاتەدا بنکـەی ئـەمارەتی پاشـاکانی بابـان لەقەڵاچـوالان بـوە. چـونکە ئەوسا شاری سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو، شاری سلێمانی لە 1199دا ئـاوا کراوەتەوە.

3.کەخانە پاشا بەڕێ ئەکەوێ بـۆ گرتنـی سنە وەکـو نوسـەرانی حدیقـەو تحفە ئەڵێن: "ئەشراری!" مەریوان و هەورامان داویانەتە پاڵی. بـەڵام وەکـو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانەی هاوکارییان کـردوە هـەر ئەشـراری مـەریوان و هەورامان نەبون، بەڵکو کەسانی ناوداری بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان تێـدا بـوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتـەی خانـە پاشـا حـوکمرانی سـنە بـوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەندئابادو گەروس و خەمسە بـوەو نازنـاوی پاشایشی دراوەتێ. (لب: 87)، (مستورە: 91) لـەو شـەرە گەورەیـەش دا کـە لەنێوان لەشکری عوسمانی و لەشکری ئەفغانیدا رویدا (1139)، ئەم یـەکێ بوە لـەو 20 مـیرە کـوردەی لـەژێر سـەرکردایەتی خانـە پاشـادا بـاڵی چـەپی لەشکری عوسمانییان پێك هێناوە. (العزاوی: 5/ 219).

4.(حدیقـــە: 148)و (تحفـــە: 136) ئـــەڵێن: کەدەنگوباســـی سەرکەوتنەکانی نادری سـەرکردەی لەشکری شـا تەهماسـبی سـەفەوی بەسـەر ئەفغانیەکان بڵاو بووەوە. عەباسقولی خان لەگەڵ هەندێ لەدەسوپێوەندەکانی چـوە لای شـاو، نـادر بەڕەزامەنـدی شـا، عەباسـقولی خـانی دانایـەوە بـەوالی

ئەردەڵان. عەباسقولی بەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سنەی بۆ بەجێهێشت. عەباسقولی هاتەوە سنە (1142) بەڵام عەباسقولی هەمان ساڵ مردو، سوبحان ویردی خانی کوری لەجێگەی دانرا.

ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەڵێ، لەشەڕوشۆڕەکانی 1136دا کوژرا بێ، ئەم گێڕانەوەیەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.

5.مێژونوسەکانی ئەردەڵان لەساڵی گرتنی ئەردەڵان و شاری سنەدا لەلایەن خانە پاشای بابانەوە یەك نین: (ژیل: 23) ئەڵێ: 1134و، (مستورە: 71) ئەڵێ: 1136و، (حدیقە: 147)و (تحفە: 135) ئەڵێن: ساڵی 1132 بوە. هەمو مێژونوسەکانی عوسمانی کەدەربارەی روداوەکەیان نوسیوە، باسی ساڵی 1136 یان کردوە. (العزاوی:5/206-207) لەبەر ئەوە دیاریکردنەکەی مەستورە لەناو ئەوانەدا راستە.

6.بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان (حدیقە: 147-148)و (تحفە:35-136) خانە پاشا 4 ساڵ حوکمرانی ئەردەڵانی کردوە (1132-1136)و، ئەوسا حوکمرانیی سنەی بۆ عەلی خانی کوری بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە موڵکی بابان. گوایە عەلی خانیش 6 ساڵ حوکمرانی سنە بوە (1136-1142). ئەگەر خانە پاشا 4 ساڵ حوکمرانی سنە بوبێ (1136-1140)و ئیتر بۆ عەلی خانی کوری بەجێهێشت بێ، ئەوا عەلی خان تەنیا دو ساڵ حوکمرانی کردوە، چونکە وەکو ئەوان ئەڵێن لە 1142دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ رۆیشتوە.

7.ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بۆ سەر لورستان و کرماشان و هەمەدان و دواتر شەڕی لەشکری عوسمانی و ئەفغانی لەنزیك هەمەدان و شکانی لەشکری عوسمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسمانیەکان. ئەو ماوەیە خانە پاشا خەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی رەنجوری ساڵی 1143و بەقسەی سەرچاوە عوسمانیەکان لەساڵی 1145دا کوژراوە.

سوبحانویردی خان (1143-1161)

-1-

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیەکان لەئەسفەهان دەرباز بو بو، خەریکی سازدانی هێزو پەیداکرنی پشت و پەنا بو. یەکێ لەو کەسانەی دابویانە پاڵی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بو. لەماوەیەکی کورتدا

ئەم پیاوە هەڵکەوتوە نـاوی وەکـو قارەمـانی ئێـران دەرکـردو بـو بەسـەرداری هێزەکانی تەهماسبو، لەدو شەڕی چارەنوس سازدا ئەشرەفی ئەفغانی شکاند (1141-1142). ئەشـرەف بەشـکاوی ئەسـفەهانی بـەجێ هێشـتو، بـەرەو قەنـدەهار هـەڵات. بـەڵام لەڕێگـە کـوژرا. کـوژرانی ئەشـرەف کۆتـایی هێنـا بەحوکمی 7 ساڵەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مســتوره: 90-91) ئــەڵێ: ((چــون دەوڵــەتی نادرشــا لەڕۆژهــەڵاتی ئێرانەوە ئەسـتێرەی پرشنگیداو شاتاماسبیش کـە لـەو سـەروبەندەدا نێـوی کەوت بوە نێو نێوانـەوە، نـادرقولی ئەمـەی بەهـەل زانـیو کـردی بـەبیانوو و دەسپێچك بۆ خۆیو توانی ئێران لەچەنگاڵی بیانی رزگار کاو بە لەشکرێکەوە بەرەنگاری پاشا عوسمانیـەکان کەکرماشـانو سـنەو هەمـەدانو کوردسـتانیان داگیر کردبوو، بـۆوەو پـاش شەڕوشۆڕی عوسمـانیو بابـان بـەزینو هـەڵاتنو لەشکری نادرشـا سـەرکەوت، زۆربـەی پیاومـاقوڵانی کوردسـتان لـەو شـەڕەدا کوژرانو لەناوچونو بەشێکیشیان لەکۆتو زنجیر دران، خوسرەو بەگی مونشیو مەلا عەبدولکەریمی قازی لەناو کوژراوەکاندا بونو هەروەها محەمـەد عـەلی (!) بەگی وەکیلیش لەناو لەکۆتو زنجیردراوەکاندا بوو. لەسـاڵی 1132ی ك دا (ئەبێ ساڵی 1142 بێ) لەشکری پیرۆزی نادرشا هاتە ناو سنەوە. نادرشـا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکاندا بـو، بـانگ کـردو لێـی پرسی: "کەسێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان ماون شیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایـەی فـەرمانڕەوایی باووبـا پیرانی پـێ بسـپێری؟" محەمـەدقولی بـەگ، سوبحانویردی خانی (کوری محەمەد بەگی!) دەس نیشان کـرد. گـوتی: "هـەر ئەو دەتوانێ ئەم کاروبارە لەئەستۆی خۆی بگرێ." نادر شایش نێـوبراوی کـرد بەفەرمانڕەوای کوردستانو ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-2-

سەردەمی سوبحان ویـردی خـانی کـوڕی عەباسـقولی خـان زۆر نائـارام بـوە لەبـەر ئـەوە هەشـت جـار دانـراوەو لابـراوە (لـب: 98). لـەو شـەڕەدا، کەشـا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، رۆژهـەڵاتی ئێـران کەوتـەوە دەس عوسمانی. خالیـد پاشـای بابـان بـو بـەحوکمرانی ئـەردەڵان (1144). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاوو خێزانـەوە هـەڵات بـۆ تـاران، دو سـاڵ لـەوێ مایـەوە، تـا دیسـان نادرشـا عوسمانیـەکانی دەرکـرد، ئینجـا ئـەویش گەڕایەوە ئەردەڵان. (مستوره: 92).

-3-

نـادر شـا لـەكاتی لەشكركێشـیدا بـۆ سـەر شیروان چـوە سـنە (1147). سـوبحان ویـردی خـانو ئـەعیانی سـنە بە پیریـەوە چـونو، سـوبحان ویـردی لەكۆشكەكەی خۆیـدا جێگـەی حەسـانەوەی بـۆ نـادر ئامـادە كردبـو. نوسـەری (تحفە : 137) ئەگێڕێتەوە:

((بۆ ڕێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەكەدا بـە پێوە ڕاوەسـتابو. لەبـەر ئەوەی سوبحان ویردی خـان پیـاوێكی ڕیـش سپیو كامـڵ بـوە، نـادر شـا دوای دەربڕینی مەكارمو میهرەبـانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تـۆ زەوت بكـەین. تەلارەكـەتان ئەوەنـدە فراوانـە جێگـەی سـەڵتەنەتی مـنو حكومـەتی تـۆی تێدا ئەبێتـەوە-مسكن وسـیع اسـت ای عمـو مـا گوشـەی تـو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە ڕێگەی دانیشتنی ئەداو پاشـان ئـەڵێ: "والی نامانەوێ ببینـە هـۆی زەرەرو زەحمـەتی ئێـوەو ڕەعییـەت. بەئەنـدازەی پێویست نانو دۆیەكمان بەرێ!" سـوبحان ویـردی خـان لـەوەڵامدا 14 هـەزار مەن ڕۆن كەلەو ڕۆژانەدا بایی نزیكـەی 5 هـەزار تمـەن بـو لەگـەڵ 10 هـەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشكەش كردو هەمو پێویستیەكانی تریشـی جێبـەجێ كرد.. ئەمە بو بەهۆی خۆشنودیو ڕەزایەتی نادر شـا. لـەكاتی نـانی نیـوەڕۆدا ڕێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخواو لەسەر سفرەكە نەختێ لەگـەڵی ئـەدوێ، فەرمویـەتی: "بۆ فـراوان كردنـی تیـوڵو ئیـدارەو پایـەو ئیمتیـاز هـەر تەمەننایـەكت هەیـە بیڵـێ!" سـوبحان ویـردی لـەوەڵامدا ئـەڵێ :"جگـە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەكی ترم نیـە. بیسـتومە ترشیاتی عەنبـە لەكارگەی پیرۆزدا دەس ئەكـەوێو ترشیـاتێكی خـۆش مـەزەو بەتـامە. ئەگـەر یەكدو گۆزە مەرحەمەت بكەی بۆ من لەهەمو شتێ چاكترە" نادر شا زەردەخەنـە ئەیگرێو فەرمانی داوە چەند گۆزەیەك ترشیاتی عەنبە بنێرن بۆ مـاڵی والی. مێژونوسەكانی ئەردەڵان ئەمە بەوە لەقەڵەم ئەدەن كەگوایە سـوبحان ویـردی ((تەبیعەتی قانعو كەم تەماعو زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە))، بەڵام نادر شـا ئـەم وەڵامـەی بەنیشـانەی بودەڵـەییو لێ نـەهاتویی سـوبحان ویـردی خـان دائەنێ. (تحفە : 137-138).

-4-

نادر شا لەیەكەمین هەلدا ئەمی لابردو مستەفا خانی برای لەجێگەی دانـا (1149). بەڵام مستەفا خەڵكی ئازار ئـەداو زوڵمو زۆرداری ئەنوانـد، پـاش چـەند مـانگێ خـەڵك لێـی هەڵگەڕانـەوەو هاواریـان بـۆ نـادر شـا بـرد. نـادر

مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (1149). (تحفە: 139).

نادرشا، لەسەریەك چەند جارێ سوبحانویردیخانی داناوەو لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (1149). بەلاّم مستەفا خەڵکی ئازار ئەداو زوڵمو زۆرداری لێ ئەکردن، پاش چەند مانگێ خەڵك لێی هەڵگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (1149). (تحفە: 139).

دەربارەی هەلومەرجی ئەردەلاّن لەو رۆژگارەدا (مستورە: 94) ئەنوسێ: ((بەبۆنەی ئاژاوەو ئاشوبەوە وڵات وا وێران ببو، بەجارێ داری بەسەر بەردیەوە نەمابو. بوجەی دەوڵەت بەجارێ کز ببوو بەشی هیچی نەدەکرد. بەم جۆرە وڵات بەجارێ وێران ببو..))

جاری دوەم، کە لەسەفەری هیندستان گەڕایەوە خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (1153). لەو کاتەدا ژنی سوبحانویردی بەبارمتە لەئەسفەهان بو، داوای لەخۆیشی کرد بچێتە ئەسفەهان و چو. خان ئەحمەدی لەجێگەی دانا. (مستورە: 95) بەلاّم نادر پێویستی بەلەشکری ئەردەلاّن و خان ئەحمەد بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر داغستان، بۆیە خان ئەحمەدی بانگ کردەوەو دیسان سوبحانویردی بۆ جاری سێیەم دانایەوە (1154).

جاری سێیەم، کە لەسەفەری داغستان گەڕایەوە نادر شا سەرلەنوێ سوبحانویردی خانی لاداو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (1155). بەلاّم خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی عەماری دانەوێڵەی نادرشای شکاندبو، لەترسی سزای شا هەڵات بۆ ناو عوسمانی. نادر کە بەهەڵاتنی خان ئەحمەدی زانی، سوبحانویردی دور خستەوە بۆ تاران (1156)و، کابرایەکی بەناوی حاجی مەولاویردی خانی قاجارەوە کرد بەوالی ئەردەلاّن (1157). مەولاویردی شیعەیەکی توندڕەوبو. زوڵمی زۆری لەخەڵك ئەکرد. خەڵك هاواریان لێ هەڵساو سکاڵایان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لێخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (1158).

-5-

وەکو (مستورە: 99) نوسیوێتی: ((خەڵکی ناوچەی ئەردەلاّن کە لەترسی شۆڕشێکی لە پاش رۆیشتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوەو وڵاتی بەجارێ گرتبۆوەو لەدەست زۆرداریو ستەمکاریی نادرشا کەهەریەکە بەلایەکدا بڵاوەی لێ کردبوو لەوڵات هەڵات بون، هەمو گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان...)).

نادرشا ئەمجارەیان هێزێکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسانی لەگەڵ چەند کاربەدەستی باوەڕپێکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشتر نادرشا، میرزا تەقی خانی گوڵستانە، مامی نوسەری ((مجمل التواریخ))یشی نارد. میرزا تەقی ((مستەوفی)) واتە بەرپرسی کاروباری کۆکردنەوەی باجو سەرانە بو.

ئەم هێزە تاکوژرانی نادرشا(1160) لەکوردستان بون. لەو ماوەیەدا زوڵمو زۆرێکی زۆریان لەخەڵك ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئەوێرا بەرهەڵستییان بکاو نەکەسیتر. بەڵام کەهەواڵی کوژرانی نادر گەیشتە سوبحان ویردی، پێش ئەوەی هەواڵەکە لەناو خەڵکدا بڵاوببێتەوەو، ببێتە هۆی وروژانی خەڵكو پەلاماردانی هێزی بێگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هێزەکە بانگ ئەکاو داوای لێ ئەکا تا خەڵك بەهەواڵەکەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەڵایەك نەبن، خۆیان دەرباز بکەن. هێزەکە بەشەو شار بەجێ ئەهێڵنو ئەڕۆن. (تحفە: 143-144).

بەڵام (گلستانە: 137)، سوبحانویردی، لەمەدا بەوە تاوانبار ئەکا، کاتێ کەمیرزا تەقی گولستانە لەسنەوە بەرێ ئەکەوێ بۆ کرماشان، ئەم بەنهێنی هەواڵی بۆ هەندێ لەسەرانی ئێلەکانی زەندی کەلەشێرە ناردبێ، رێگەی پێ بگرن دەسکەوت بەنیوەیی روتی بکەنەوەو بیکوژن. لەرێگە روت ئەکرێتەوە، بەڵام ناکوژرێ.

-6-

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئەویش بۆ جاری چوارەم، کاتێ ئیبراهیم لەجێگەی نادر بانگی شایەتیدا، حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان لەناو هێزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبو. ئیبراهیم لەپاداشتی ئەو خزمەتەدا حەسەنعەلی خانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بەوالی ئەردەڵان (1161). حەسەنعەلی گەیشتەوە کوردستان بەڵام هەندێ لەگەورەکانی ئەردەڵان بەتایبەتی جەعفەر سوڵتانو، محەممەد عەلی سوڵتانی بانە، والیەتی حەسەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکرد. بەڵام سەرەنجام حەسەنعەلی خان لەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستورە: 88) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی لەسەر ئەم هەڵگەرانەوەیە دەرهێنابێو، ئەویش لەسەر ئەم کارە سەلیم پاشای بابانی لەیەکەمین هەلدا بۆ تۆڵە لێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: 167).

سوبحان ویردی خان چوه هەمەدان و 5 ساڵی پاشماوەی ژیانی لەوێ بەسەربردو هەر لەوێ مرد (1167)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێوی شەیدا بەخاکیان سپارد. (مستورە: 89) (تحفە: 144).

خان ئەحمەدخانی سێیەم (1153-1155)

-1-

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەڵان سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو ((باجی خوێن)) یش بدەن و لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کاریٚ بو کەوالی لەشا نزیك ئەخستەوە. لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوری بەلەشکری ئەردەڵانەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێك بۆ سەر هندستان و جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: 94) نوسیویتی: ((لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوریشی لەگەڵ بریٚ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی ئەردەڵان، وەك ئەڵلاویردی بەگ و حەسەن بەگی میر ئەسکەندەری و پێنج سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناووبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەرێی کرد. لەساڵی 1152ك گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەرەدا پیاوەتی و مێرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبوو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستان و لەگەڵ شەریف خان و چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەڵانی ناردنەوە)).

دەربارەی بەشداری لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: 96) ئەڵێ: ((لەکاتێکدا نادرشا لەساڵی 1154ی ك بۆ داغستان دەچو سوبحانویردیخان داوای لێ کرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی کوریشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..)).

-2-

دوای لەشکرکێشی داغستان نادر شا سوبحانویردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد کەوتە را پەڕاندنی کاروباری ئەردەڵانْ (مستورە:97) گوتەنی: ((.. ئەیالەتی سنەی بە خێرو خۆشی رازاندەوەو خەڵکی ولاتەکە هەمو دڵیان خۆش بو لەنارەحەتی رزگار بون. لە پێناوی ولاتپارێزیو ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێکۆشاو رەنجێکی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپو دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەکی زۆریدا. زۆری نەبرد قاتوقڕێکی قورسو گران لەولاتەکە کەوتەوە...)).

(ژیل: 25-26) لەم بارەیەوە نوسیوێتی: ((شا تەهماسب لەساڵی 1155 کۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیریو کەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی کوڕە گەورەی لەسەر کورسی والیگەری ئەردەڵان داناو بەم خەلاتە سەربەرزی کردْ، ئینجا ناردیەوە بۆ خاکی ئەردەڵان.

لەم کاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاكو سەرانەو (رادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاە)و کەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەڵانەوە ئاگری قاتوقڕی بەچەشنێك هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێی گەنم، وەك دەنکی گەنْم قەڵشتی هێنابوو باڵندەی گیان لەخەمی دەخلودان لەداوی هیلاکەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازدە هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیراقەوە نارد بوە ئەردەڵانو لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی راگرت بو. لەو رۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێکی زۆرەوە، رێگاوبان بەستراو رێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵکی ئەردەڵان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرتو (گوتیان) با ئەو پیتاکی سورساتە وەك یارمەتیەك وەرگرینو لەکاتی بەهاردا کەرێگەوبان کرایەوە، دانەوێڵەکە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەلام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێکی تەورێزیی گەنم لەئەردەڵانو ناوچەکانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهیو پیتاكو باجو سورو ساتی نادر شاە گەیشتە رادەیەك کە لەتاقەتی ئەحمەد خانو خەڵکی ئەردەڵاندا نەماو، ناچار خان خۆیو 500 کەس لەگەورە پیاوانی خاوەن رێز لەساڵی 1055 (ئەبێ 1155 بێ)ی کۆچیدا هەڵاتنە خاکی رۆمو لەوێ چونە لای سوڵتان مەحمودی خوندکار))ژیل: (25-26).

-3-

هەندێ لەنوسەرانی ئـەردەڵان درێـژە بـە باسـەکە ئـەدەن و هەنـدێ روداوی رونەداوی بە پاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: 92-93)و (حدیقـە: 151-152)و (تحفە: 141) ئەڵێن: لەگەڵ دو هەزار سـوار لەدەسـوپێوەندەکانی خـۆی روی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف رێگەی پێ گرت بەڵام ئەم شکاندیو کوشـتی. لـەوێوە روی کـردە سـلێمانیو خالیـد پاشـای بابـان بـەو پـەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند رۆژێ میواندارى کردو دیاری شـایانی دایە، ئینجا روی کردۆتە موسڵ. حـاکمی موسـڵ لەڕویـدا راوەسـتاوە، ئـەمیش بەشـەر شـاری موسـڵی گرتـوەو حاکمەکـەی بـەدیل گرتـوەو دوای چـەند رۆژێ کوشتویەتیو محەممەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەڵەبو دوای یەك مانگو چوار رۆژ گەیشتۆتە ئەستەموڵو سوڵتان، سەدری ئەعزەمو شێخەل ئیسلامو هەنـدێ لەکاربەدەسـتانی گـەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مەسـتورە:99) درێـژە بەباسـەکە ئـەداو ئەنوسـێ: ((دەربـاری سـوڵتانی عوسمانی لەشکرێکی گـەورەی خسـتە تـەك خـان ئەحمـەدخانو ئـەرکی بەگـژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەڕێگای ئەرزرۆمەوە بەرەو ئێـران بـەرێ کـەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربوونی خان ئەحمەدخان خۆی تەیارو ئامادەکرد. پـاش شـەڕێکی گـەورە خـان ئەحمـەدخانو لەشکرەکەی رۆمـی شـکاندو تـا تـوانی راوەدوینان، بەڵام خان ئەحمـەدخان هـەر وازی نـەهێنا، دوسـێ جـاری دیکـە بەلەشکرێکی گـەورەوە لەگـەڵ سـەرکردە ناودارەکـانی عوسمانیـدا، لـەڕێی موسـڵو بەغـداوە بـۆ داگیرکردنـی سـنە، هاتـە ناوچـەکەوە. بـەڵام هـیچ سـەرکەوتنێکی ئـەوتۆی بـەدەس نـەهێنا، پـاش شـەڕو تێـك گیرانـێ، کـە لەهەمویاندا شکسـتی دەهێنـا، ناوچـەکەی بـەجێ دەهێشـتو دەگەڕایـەوە بـۆ ناوچەی رۆم.

ئـەم بارودۆخـە هـەر بـەو رەنگـە مایـەوە، تـا نادرشـا لەگـەڵ دەوڵـەتی عوسمانیدا رێك کەوتو بەم شێوەیە سوڵتان بۆ بەرژەوەندی هـەردو دەوڵـەت، هێنای کردی بەوالی ئەدرنە، ئـیتر بـەم جـۆرە خـان ئەحمـەدخان دەسـتی لـەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بونو ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

بەڵام (گلستانە: 168) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بـەجۆرێکی تـر بـاس ئەکا: ((خان ئەحمەدخان کوری سوبحانویردی خان کەهاوئاوزەنگی نـادر شـا بوو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هەڵات بو، پەنای بۆ ولایـەتی رۆم بردبـو.

پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم دالّدەدانیان بەچاك نەزانی بو، لەسەر داوای نادر شایش ناردنەوەیان بەنەنگی دودمانی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرما نخواردیان کرد)).

*

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا مێژونوسەکانی ئەردەلان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەم ئەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئەو سەردەمە باسی هیچکام لەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی مێژوییان تێکەڵاو بوە:

1. نادر لە 1145دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێرا کەساوایەکی 8 مانگەی تەهماسب بو. لە 1148یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێناو، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبەر ئەوە نوسینەکەی ((ژیل)) کە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی مێژودا یەك ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نادر، نەك تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: 162-164).

2. لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە 1199دا بنیات نراوە. بنکەی میرایەتی بابان ئەوسا لەقەڵاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لەو کاتەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (1156). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.

3. عەجەم لە 1154دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەلام هێرشی گەورەیان بەسەرکردایەتی خودی نادر شا لە 1156دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هەمو ناوچەی بابانو کەرکوكو هەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیاندا. بەلام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشتوە شارەکەی بگیرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لە 40 رۆژ گەمارۆی موسڵیداو ئاگربارانی کرد، لەسەرکەوتن نائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشی گەڕایەوە ئێران. جا ئەگەر نادرشا بە 170 هەزار کەسەوە نەیتوانی بێ موسڵ بگرێ، خان ئەحمەدی داماوو هەڵاتو (بە 5 سەد کەسەوە وەکو ((ژیل)) ئەڵێو بە 2هەزار کەسەوە وەکو ((حدیقە))و ((تحفە)) ئەڵێن) ئەبێ چۆن موسڵی بۆ

گیرابێ و حاکمەکەی کوشت بێ و محەممەد چەلەبی لەجێگە دانابێ؟ (عماد عبدالسلام: 102-115).

4. لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەممەد چەلەبی. لەو رۆژگارەدا (1154-1159) حسێن پاشای ئال جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: 499-500)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بروانە: عماد عبدالسلام رووف، ((الموصل فی العهد العثمانی-فترە الحکم المحلی 1139-1249 هـ 1726-1834م))، النجف، 1975.

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان (1161-1164)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەڵان کەساڵی 1161 لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالی کوردستان و، لە 1163دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە 1164دا لەقەلاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو مێژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا روداوی چارەنوس ساز لەئێرانداو، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا بەکورتی و کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، روداوی رونەداویان بە پاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی 1166و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی 1167.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم روداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان تێی کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا ((زبدە التواریخ))و ((ژیل شرفنامە)) لەهەمویان کۆنترن.

نوسەری (ژیل شرفنامە) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیویەتی:

((لەساڵی 1160دا نادر شا کوژراو لەساڵی 1162ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهێتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خان و برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والێتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا ئیبراهیم پاشا کوژراو ئاڵۆزی کەوتە وڵاتی ئێرانەوە: لەلایەک کەریم خانی زەندو لەلایەکی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزکردەوەو دەستی تالان و ئازاریان بۆ سەر دراوسێی دورو نزیک درێژ کرد.

کەریم خان بەهێزێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر میهر عەلی خانی تەکەللو، حاکمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەکەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەکدا چون. میهر عەلی خان هەڵاتو هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەکەریم خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەرکەری خۆیەوە کەوتە رێو گەر لەشوێنی پەریە دەستی پێکرد. تێکشکانی زۆرو لەرادەبەدەر توشی ئۆردوی کەریم خان و هۆزی زەند هات، کۆمەڵێکی زۆریان بونە خۆراکی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەڵان و حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان داپێن کردەوەو خۆی بەسەرکەوتویی و زاڵی و بەغەنیمەتێکی زۆرەوە گەرایەوە شوێنی حکومەتی خۆی لەئەردەڵان.

بەساڵێك دوای ئەم کارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە کۆمەڵێکی زۆری دە پانزە هەزار کەسی عەشایری لەخۆی کۆکردەوەو ئالای یاخیبونی هەڵکردو کەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەکرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو کۆمەڵە خەڵکەوە کە لەشاری سنەو دەوروبەری ئامادەبون، کەوتنە رێو هاتنە داکۆکی کردن. لەشوێنی بیلاوەری کرماشان هەردو تاقم دایان بەیەك داو شکستێکی یەکجاری کەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەکەی کەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشکری ئەردەڵان). حەسەنعەلی والیش زاڵ و سەرکەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەکۆتایی ئەم ساڵەدا (1163)، سولەیمان پاشای بەبە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵات و پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بوو، زۆر کاتیش بەخۆی و هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی رێکخستنی کاروباری سلێمان پاشاو تێکشکاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێکی زۆرەوە لەئەردەڵان کەوتەرێ. سەلیم پاشا کەدەست و پێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەممەد ئەفەندی کەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی کۆی و حەریری و هتد.. نارده یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا روبەروی یەك بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان

هەڵاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە)) ((ئیبراهیم ئەردەڵانی: 27-29).

((ژیل شرفنامە)) ساڵی 1225 نوسراوە، مێژویەکی لەو کۆنتر: ((مجمل التواریخ)) کەساڵی 1196 ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیویێتی روداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێرێتەوە. هەر 3 روداو: شکاندنی ئیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلاماردانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەک ساڵدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی روداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەممەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چوتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لە پارێزەرانی قەلای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەڵ ئەو لەقەلای کرماشانو ماوەیەک لەهارونئاوا دانیشتوە. کەئیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەری بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار روداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای 14 مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەڵێنی کەریم خان قەلای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەرێ ئەکەوێ، ئەمیش لەگەڵ لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەڵام لەرێگا بیانویەک ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەواڵەکانی کە گولستانە لە ((مجمل التواریخ))دا ئەیانگێرێتەوە زیاتر جێگەی باوەر بن تا گێرانەوەکانی نوسەرانی ئەردەڵان کەکۆنترینیان ((زبدە التواریخ)) 18 ساڵو، ((ژیل شرفنامە)) 30 ساڵو، ((لب التواریخ)) 55 ساڵو، ((تاریخ اردلان)) 67 ساڵ دوای ئەوو، ((حدیقەی ناصری))و ((تحفە ناصری))ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی مێژونوسانی ئەردەڵان بەلای میرەکانیاندا.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا ساڵەکانی حوکمرانی خۆیدا نادر شا بەوپەری دڵرەقییەوە لەگەڵ خەڵكو کاربەدەستەکانی ئەجولایەوە. لەسەر شتی بچوكو، زۆر جار بەخۆرایی سزای توندی ئەدان. کاتێ نادر زانی عەلیقولیخانی برازای لەگەڵ هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەک، دوری خستەوە بۆ سیستان.

عەلیقولی بەئاشکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: 175).

لەهەمان کاتدا خۆی بەرێ کەوت بو بچێتە سەر کوردەکانی خەبوشان کەرەوەی شاهانەیان تالآن کردبو. لەفە تحئابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەرداره سوننیەکانی سوپاکەیدا رێك کەوت بو، سەرداره شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەردارەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشکەرییان کردو، بەشەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (1747/1160).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارام و خوێناوی لەئێراندا دەستی پێکرد نزیکەی 10 ساڵ درێژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرماندەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسەر بەشێ لەگە نجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاودەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سوڵتان عەلی عادلشاو، لەراگەیاندنێکی ئاشکرادا ئۆباڵی کوشتنی نادری گرتە خۆی، چونکە ((وازێ لەمەزەبی شیعە هێنا بو))و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشاهروخی نەوەی نادر، کوشتو، دەستی گرت بەسەر گە نجینەکەی نادردا. (مهدوی: 176).

سەڵتەنەتی عادلشا یەك ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجان بو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە رێ بۆ سەر ئیبراهیم لەئازەربایجان. هەردو برا لەسوڵتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (1748/1161).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شا. بەلآم سەڵتەنەتی ئەمیش 6 مانگی نەخایاند. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولی و ئیبراهیم هەردو کوژران. شاهروخ، نەوەی نادر، کەتەنیا زیندوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (1748/1161).

هەندێ لەنارازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهروخ ئەیەوێ وەکو باپیری برەو بەمەزەبی سوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهروخ هەڵگەڕانەوە. شاهروخیان گرت و هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئەو میر

سەیید محەممەد، مته‌وەللی ئاستانی قودسی رەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دووەمەوە، لەسەر تەخت دانا. (مهدوی: 177).

سەیید محەممەد تەنیا 40 رۆژ شایەتیکرد. هێزێکی سەر بەشاهروخ مەشهەدی گرتو، سەرانی شۆرشەکە، لەوانە میر سەیید محەممەدیان، کوشت. شاهروخ لەسەر تەخت دانرایەوە. بەلام سنوری دەسەلاتی لەخۆراسان تێ نەئەپەری، چونکە لەو کاتەدا 4 لەگەورە پیاوەکانی ئێران: ئازاد خانی ئەفغانی لەئازەربایجان، محەممەد حەسەن خانی قاجار لەئەستەر ئابادو مازندەران، عەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهانو خوزستان، کەریم خانی زەند لەلورستانو فارس هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئەیویست دەس بەسەر تاجی بێ خاوەنی ئێراندا، یاهیچ نەبێ دەس بەسەر ناوچەکانی خۆیدا بگرێ. (مهدوی: 178-179، هدایت: 261-262).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغاندا بو، لەشکری عوسمانی هێرشیان کردە سەر رۆژئاوای ئێران، کرماشانو هەمەدانیان گرت. گەورە پیاوەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر هێزی زۆری عوسمانیدا نەیانتوانی بەرەنگاری بکەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەلاتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مەهدی خانو خزمەکانی 700 کەسێ لەسوارەو پیادە ئەبون. لەگوندەکانی پەریو کەمازان دائەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەیخونی رۆمیان ئەکرد. لێیان ئەکوشتن، ولاخو کەلوپەلیان بەتالان ئەبردنو رایان ئەکردو ئەکشانەوە ناوچە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان نارەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو رۆژئاوای ئێران بەرێ خستو هێزی عوسمانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغداد، ماوەیەك لەکرماشان مایەوە. مەهدی خان جەردەییو راوورووتی کردبو بە پیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئەکردەوە. نادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهدی خانو داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خاندا کەنادر شا ئەیەوێ پلەو پایەی پێ ببەخشێو خەلاتی بکا. بەم فێڵە مەهدی خانی تەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرتو 400 کەسی لە پیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامانو دارایی مەهدی خانی تالان کرد ئەویشی کوشتو، پاشماوەی بنەماڵەو

ئێلەکەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن ناوو دەسەڵات بێ لەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسکەندەر، نادر خان.. کەبرازای مەهدی خان بون هێشتا منداڵ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کەریم خان و خزم و ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەری و کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە جەردەیی و ڕاووڕوت. کەریم خان ناوی دەرکردو بو بەدەسەڵاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عەلی خانی تکەلو، حاکمی هەمەدان، 12 هەزار سواری هەبو. چاودێری هەواڵی جموجۆڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆیدا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خان و گەورەکانی زەند نوسی و بەسوارێکدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەیدا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئەو لەسایەی خواوە بوە بەدەسەڵاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەردارەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لای و فەرمانبەرداری دەربڕێ.

کەریم خان و گەورەکانی زەند بۆ سوکایەتی بەفەرمانەکەی میهر عەلی، لوت و گوێی کابرایان بڕی و ناردیانەوە.

میهر عەلی لەم کارە زۆر تورەبو. پێنج هەزار کەسی لەگەڵ یەکێ لەسەردارەکانی نارده سەریان. فەرمانیدا کەریم خان بەزیندویەتی بگرن و بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر ئەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسەوە پەلاماری ناوجەرگەی لەشکرەکەیانیداو، تەفروتونای کردن. 3 تۆپ و کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس رویدا. کەریم خان سەرکەوت و میهر عەلی خان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنە دوی. میهر عەلی خۆی لەقەڵای ولاشجرد لەنزیك هەمەدان قایم کرد. لەشکری زەند گەمارۆی قەڵاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بڵاوەیان لێ کرد.

میهر عەلی، عەبدولغەفار خانی برای بەشەو لەقەڵا دەرباز کردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەڵان.

حەسەنعەلی خان والیو بەگلەر بەگی ئەردەڵان بو. هێزەکەی کە پێك هات بو لەکوردو قزڵباشو ئەفغان 20 هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. 12 رۆژ لەلای مایەوە.

حەسەنعەلی خان رێزی زۆری لەغەفار گرتو بەڵێنی دایە بەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەڵام لەو کاتەدا نەیئەتوانی داواکەیان جێبەجێ بکا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: 146-151).

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵانو ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوری محەممەد رەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شکانی لەشکرەکەی ئیبراهیم پاشا هەڵات بو، لەگەڵ حەیدەر خانی زەنگەنە بە 3 سەد کەسەوە هات بوە بێستون لەنزیك کرماشان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەڵورو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا محەممەد تەقی گولستانە، دەسەڵاتداری کرماشان بون. میرزا تەقی پارێزەری قەڵای کرماشان بو کەنادر شا چەكو تفاقی جەنگی تێدا هەڵگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوت. مورتەزاقولی خانی زەنگەنەو نەجەفقولی خانی ئێلبەگی کەڵور 6 هەزار کەس سوارو پیادەیان کۆکردەوە لەکرماشان دەرچون بۆ سەر ئێمامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پێ چار نەئەکرا ویستی فێڵیان لێ بکا. نێردراوێکی نارده لایان وتی: من خەیاڵی گەورەییم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزمو سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگەر پێتان ناخۆشە ئەڕۆم بۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەڵ سەردارەکانی لەشکرەکەی کۆبوەوە بۆ راوێژ. ئەمانیش ویستیان فێڵی لێ بکەن. وتیان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەڵ ئەوان رێك ئەکەوێو بەهاوکاری ئەوان گێچەڵمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیك بخەینەوە، لەنزیك خۆمان بێ هەر کات سەربزێوی کرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەڵامی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەك بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمامقولی بەو ژمارە کەمەوە لەگەڵ ئەوان چی پێ ئەکرێ. داوایان لێ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، ڕاسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولیو حەیدەر بیریان لە پیلانێك کردەوە. ئەمان کەم بونو ئەوان زۆر. بڕیاریاندا تەفرەیان بدەنو شەو شەبە یخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هەواڵیان بۆ ناردن کەسبەینێ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسودە پاڵی لێدایەوە. بەر لەوەی ڕۆژببێتەوە لە 3 لاوە شەبە یخونیان کردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەڵات. مورتەزاقولی خۆی هەڵات بۆ قەڵای کرماشانو، نەجەفقولی هەڵات بۆ ناو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.

ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لێ کردن بێنە سەردانی.

لەماوەی 10 ڕۆژدا نزیکەی 4 هەزار کەسی لێ کۆبوەوەو، لەماوەی 20 ڕۆژدا بون بە11 هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەڵاکە. وڵاخو ئاژەڵی تاڵان کردن.

دانیشتوانی قەڵا بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەڵای گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەڵان بکەن. نامەیەکی بەکۆمەڵیان بۆ نوسی.

لەنامەکەدا بەڵێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببژێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.

حەسەنعەلی خان لەوەڵامدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە ڕەوایە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆڵە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێڵەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەك بکوژرێ، دوژمنایەتی لە پاش بەجێ ئەمێنێ، بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لێ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەڵ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان ئۆباڵی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەدواڕۆژدا توشی دوژمنایەتیو لێپرسینەوە نەبن. بەڵێنی دانێ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنێ.

دوای گەیشتنی ئـەم وەڵامـە مورتـەزاقولی خـانی زەنگەنـە، عەبدولعـەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خـانی گولسـتانەو، هـەمو سـەرانی قـەوم، کـە لەقەڵادا گەمارۆ درابون، بەڵگەیەکیان نوسیو بەکۆمەڵ مۆریان کـرد. ئۆبـاڵی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

حەسەنعەلی خان 25 هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەرێ کەوت بۆ سەر کرماشان. لـەبیلاوەر خێوەتگـای دامەزرانـد. کەوتـە خۆئامـادە کـردن بـۆ شەڕی داهاتو.

ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرمو هەڵەشـە بـو. بەئازایـەتی خۆیـەوە ئـەنازی. کەهەواڵی هاتنی لەشکری ئەردەڵانی پێ گەیشـت، هـەزار کەسـی لەهێزەکـەی هەڵبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە رێ.

پیاوە نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی بـەهێزێکی واکەمـەوە نەچێتە سـەر لەشـکری بـەژمارە زۆری ئـەردەڵان. بـەڵام ئیمـامقولی گـوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ نـاگرێ، زۆری لەگـەڵ خـەریك بـون بـۆ ئـەوەی جارێ چاوەرێ بکا تـا لەشکری ئـەردەڵان لەدەربەندەکـە تـێ ئەپـەڕێو دێتـە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بـەڵکو دانیـە بـەر تـوانجو تانـەو بەترسـنۆکی لەقەڵـەم دان. لای وابـو بـەو هێـزە پچـوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێو تا سنە راویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچـییانی هـەورامی لـەکێوەکانی ئەمبـەرو ئەوبـەری دەربەندەکـەدا دامەزراند. چەمێك کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبـەردی زل بـەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر رێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی رێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلامو وڵاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمـامقولی گەیشتە دەمی دەربەنـد. گـەنج محەممـەد بـەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شـەڕ بـون، هەریەکـەی لەگەڵ 100 کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشـی بـە 3 سەد سوارەوە نارد بەشـاخەکەدا هەڵبگـەڕێ. خۆیشـی بـە 500 سـوارەوە خـۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچـیەکان بـەخێرایی بـەرێ کـەوتن، بـەڵام هـەمویان لـەناو قـوردا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچـەقین. چەرخەچیەکانی ئـەردەڵان کە لەوشکاییدا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسـەنعەلی خـان 3 هـەزار سـواری لەشـاخەوە نـارد بـەدیوی ئـەودیودا شۆڕبینەوە، دەمی دەربەندەکەیان لیٚ دا بخەن و، ڕیگەی کشانەوەیان لیٚ بگرن.

سـەیدی کـە بەشـاخەکەدا هەڵگـەڕا دی هێزەکـەی خـۆی کـەم و دوژمـن زۆر، بەخۆیدا رانە پەرمو پەلاماریان بدا لەنشـێوێکەوە ئـاوابو بـەرەو ناوچـەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانیدا دەوری ئیمامقولی بگـرن و نـەهێڵن کەسیان لیٚ دەربچیٚ.

ئیمـامقولی بەزەحمـەتێکی زۆر خـۆی لەقوڕەکـە دەربـاز کـردو لەگـەڵ ژمارەیەکی کەم لەسـوارەکانی گەڕایـەوە دواوە. ویسـتی لـەدەمی دەربەنـد تـیٚ بپەڕیٚ دی گیراوە. بەناچاری بەغاڕو شەڕ خۆی کرد بەناویاندا دەرباز بو.

جگە لەئیمامقولی و چەند کەسیٚ لەسوارەکانی و سـەیدی کـە لەسـەرەتاوە هـەڵات بـو، کەسـی کـەیان دەرنەچـو. ئـەوانی تریـان هەنـدێکیان کـوژران و هەندێکیان بەدیل گیران.

هەواڵی شکانی ئیمامقولی لە پێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لەیی کۆبوبونەوە بلاوەیان لیٚ کـردو گەڕانـەوە شـوێنەکانی خۆیـان. ئیمـامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی ڕێك بخاتەوە. هێزی پیٚ کۆ نەکرایـەوە. کرماشانی بەجیٚ هێشت روی کردە ناو ئێلاتـی وەنـد کەهاوپـە یمانی زەنگەنـە بون.

وەند ئێلیکی گەورە بو پێك هـات بـوو لـەم تیرانـە: ئەحمـەد وەنـد، کاکـە وەند، قولی عەلی وەند، جـەلال وەنـد، جـەلیل وەنـد، مـافی وەنـد، بـەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەند، زوبێرە وەند، نانەکەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: 151-158).

حەسـەنعەلی خـان هـەواڵی ئـەم سـەرکەوتنەی بەگـەمارۆدراوەکانی نـاو قـەلاداو خۆیشـی هاتـە نزیکیـان. سـەردارو گـەورەکان بـۆ پێشـوازی لەقـەلا دابەزین و بۆ میوانداری بردیانە ناو قەلاکە.

سـەردانی قـەلاو جبەخانەکـەی کـرد. 5 تـۆپی لیٚ وەرگـرتن و رۆژی دوایـی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەلان و کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بـەوەکیلی دەوڵـەت و وەکیلـی رەعایا نەك بەشا دانـاوە، بەیـەکیٚ لەداد پـەروەرترین حوکمڕانـەکانی ئێـران

ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەڵان بەچاك باسی ناکەن و هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: 104-105). بەدوای ئەویشدا (تاریخ اردلان: 101)، (حدیقەی ناسری: 154)، (تحفەی ناسری: 145)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردن و تالآن کردن و سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان رون نەکردۆتەوە.

هەواڵەکانی (حدیقەی ناسری: 154) گێراوێتیەوەو، (تحفەی ناسری: 145) دوبارەی کردۆتەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستان و گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقەڵای قەراتورا (1164)و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەش و بەجوتەی حەسەنعەلی خان و کەریم خان بۆ سەر عەلی مەردان خانی بەختیاری، راست نین. لەو ساڵانەدا حەسەنعەلی خان نەك هەر والی کوردستان نەبوە، بەڵکو لەژیانیشدا نەماوە.

گلستانە بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان رون کردۆتەوە.

قەڵای کرماشان نزیکەی 14 مانگ لەگەمارۆی هێزەکانی زەندا بو، پارێزەرانی قەڵا ئامادە نەبون خۆیان و قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئەم کۆسپە بەهێزێکی گەورەوە روی کردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بەمەزەننە ئەبێ ساڵی 1165 بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.

خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خەسرەو خان، کە لەو کاتەدا والی ئەردەڵان بو، لەگەڵ ئەعیانی سنە بە پیریەوە چون و، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خەسرەو خان خۆی میوانداریی لەکەریم خان کرد.

حەسەنعەلی خان، والی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عەلی خان بۆ سەرکوتکردنی کەریم خان و لەشکری زەند چو بۆ هەمەدان و دوایی دویان کەوت بۆ پەری و کەمازان، مەڵبەندی ژیانی ئێلی زەند، لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خان و سەردارەکانی ئەم داخەیان لەدڵ دا بو.

وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بریاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچی و پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بون و کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.

کەریم خان لەسەرەتای دەوڵەتداریدا بو، بەتەواوی دەستی بەسەر لەشکرەکەیدا نەئەڕۆیشت. هەرچیەکیان ئەکرد ریگەی لێ نەئەگرتن. لەو

چەند رۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسنەو ناوچەکانی دەوروبەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: 179-180).

کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خان و شەری زەند

گولستانە ئەم شەرە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:

حەسەنعەلی خان، دوای شکاندنی ئیمامقولی، وەکو بەڵێنی دابو لەشکرەکەی لەکرماشانەوە بەرێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشجردا لەلایەن لەشکری زەندەوە گەمارۆ درابو.

حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەرێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بەرداو کشانەوە پەری و کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیك هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بۆ پێشوازی لەحەسەنعەلی خان لەقەڵا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو ڕێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکەی و، داوای لەحەسەنعەلی خان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەری و کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا رانە پەرمو شەری روبەرویان لەگەڵ بکا. ژن و مناڵەکانی ناردە جێگایەکی ئەمین و خۆی و هێزەکەی دەستیان کرد بەشەری پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشکری ئەردەڵانیان ئەدا. خەڵکیان لێ ئەکوشتن و وڵاخ و کەلوپەلیان لێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەوڵیدا لەشوێنێکا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

45 رۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەواڵی پێ گەیشت سەلیم پاشای بابان بەهاندانی گەورەو ریش سپیەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی 18 هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەڵان، گەرەکێتی سنە بگرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەراونانی زەند هێناو، بە پەلە بەرەو کوردستان گەرایەوە.

ئەمجارە کەریم خان وازی لەحەسەنعەلی خان نەهێنا. بەدرێژایی رێگای گەرانەوەیان لەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشتن و، وڵاخ و کەلوپەلی لێ گل ئەدانەوە. لەنزیك تویسرکان لەدەربەندێکا کە ئەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پێدا تێ بپەرێ، کەریم خان بەهێزێکی 70 کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نابون. لەناکاو هەڵی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشتن و پشێویەکی زۆری تێ خستن. دەستی گرت بەسەر

گە نجینەکەی حەسەنعەلی خاندا. 2 ئێستر کەبارەکانیان زێڕی سپیو 1 ئێستر کەبارەکەی ئەشرەفی بو لەگەڵ چەند بار کوتاڵو شتی گرانبەهاو چەند سەر ئەسپی بەتالان بردو بەسەلامەتی بۆی دەرچو. (گلستانە : 160).

سەرەڕای ئەوەش بنەماڵەی ئەردەلان نەك هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەڵ کەریم خانو گەورەکانی زەند دانەمەزرانـدبو، بەڵکو لەگەڵ دوژمنـەکانی کەریم خان هاوکار بون. سوبحانویردی خانو حەسەنعەلی خان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابونو، خەسرەو خانی نەوەی سوبحانویردیش لەلایەن محەممەد حەسەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشار بە 2 هەزار سوار لەسەر داوای شاهرۆخ گەیشتە هەمەدان. لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. 13 هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەڕێ کەوتن. لە پێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشتوانی قەڵای کرماشانیان کرد کەوا بەرێگاوەن. گەیشتنە بێستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسێکیان نارد بۆ پێشوازیو بەخێر هێنانیانو بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خڕکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایان وابو کەلەو ناوچە شاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەڕپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبازیدا بێ نمونە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چراخ هەڵخەڵەتا، بێ ترسو بەدڵنیایی سواربو لەگەڵی بۆ بینینی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کرد. لەشکرەکانی هەمەدانو ئەفشار گەڕانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە : 161-165).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسـەری ((ژیـل)) ئـەڵێ: سلێمان پاشـای بەبـە لـەدەس سـەلیم پاشـای ئامۆزای هەڵاتو هانـای بـۆ حەسـەنعەلی خـان هێنـا. گوایـە حەسـەنعەلی بـۆ ئەوەی سلێمان بباتەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شەڕ بوە لەگەڵ سەلیم پاشاو، شکاوە.

بـەڵام گلسـتانە کەهاوچـەرخو ئاگـاداری روداوەکـە بـوە بـە جۆرێکی تـری ئەگێڕێتەوە:

لـەکاتێکدا حەسـەنعەلی خـان خـەریکی راونـانی کـەریم خـانی زەنـدو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هات کەسەلیم پاشـای بابـان بـەهێزێکی گـەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێنـاوە بـۆ گرتنـی سـنە. حەسـەنعەلی خـان دەس لـەراونانی کـەریم خـان هەڵئـەگرێو بە پەلــە ئەگەڕێتــەوە بــۆ ئــەردەڵان. حەســەنعەلی خــان دڵــی زۆر کەســی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجاند بو. ئەمانە سەلیم پاشایان هانـدا بوبێـت بـۆ گرتنی سـنە. لـەرێگاش هەنـدێ لەوانـەی لەگـەڵی بـون، خۆیـان ئەدزییـەوەو ئەیاندایە پاڵ سەلیم پاشا.

حەسـەنعەلی خـان لەشـوێنێکی نزیـك سـنە (دەشـتی مـەریوان) پـەلاماری سەلیمیدا. سەلیم شـەڕەکەی بـردەوەو حەسـەنعەلی خـانی بـەخرا پی شـکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربازبونو بۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: 167).

1. زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بۆ رازی کردنی دڵـی شـاکانی ئێـران مـەزەبی رەسمەی دەوڵەتیان وەرگرت بو، بوبون بەشیعە. حەسـەنعەلی خـان یـەکێ بـو لەوانە. لـەکاتێکدا دانیشـتوانی ئـەردەڵان وەکـو میرەکـانی بنەماڵـەی بابـان هـەمویان سـوننە بـون. لـەو سـەردەمەدا نـاکۆکی شـیعەو سـوننە توندوتیـژو، یەکتریان بەکافر دائەنا.

2. حەســـەنعەلی خــــان رەفتــــاری لەگــــەڵ دانیشــــتوانی ناوچــــەکەو گـەورە پیاوەکانی توندوتیـژ بـو. هـەر لـەو ماوەیـەدا چـاوی محەممـەد عـەلی سوڵتانی دەرهێنـابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمـەدا ئـەمیش دەستی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسـەنعەلی خـانو، هێنـانی سەلیم پاشادا.

3. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیـەك شـەڕی یەك لەدوای یەك بوبو: شەڕ لەگـەڵ ئیمـامقولی زەنگەنـە لـەنزیك کرماشـان،

شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیك هەمەدان و مەلایەر. كە لەگەڵ لەشكرەكەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەكدا، هێزەكەی ئەم شەكەت و ماندو بو.

رەنجوری ئەڵێ: ((شكست حەسەن ئەلی خان 1163))

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ژێل شرفنامە) ئەڵێ:

((حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆیی و یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) كەئەو كات لەناوچەی ئازەربایجان ئاڵای شاهێتی و سەربەخۆیی هەڵكردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خان و گەڕانەوەی حەسەنعەلی خان، بێوچان كەوتە شوێنی و گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان كەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاوو سەلیم پاشای لەو پەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی رەوا دیت و بەتەماعی ماڵی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، كە لەگەڵ گەلێك خزمەتی دیكەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو رۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەكراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیكایەتیەوە، روی ئیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێرا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێك لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەڵان نەمابوو، مەزنایەتی خانەدانەكە مابووەوە بۆ خەسرەو خانی كوری ئەحمەد خان كەئەو كات لەتەمەنی 22 ساڵیدا بو)). (ئیبراهیم ئەردەڵانی: 29).

ئازاد خان وەكو مێژونوسەكانی ئەردەڵان تاوانباری ئەكەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەك دراو وەكو (وقائع نگار: 154)و (فخر الكتاب: 146) ئەڵێن: 4 هەزار تمەن، نا پیاوی كرد حەسەنعەلی خانی بەگیراوی و زنجیركراویدا بەدەس سەلیم پاشاوەو، ئەویش وەكو (ژێل شرفنامە: 29) ئەڵێ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەكراو مرد، یا وەكو (لب التواریخ:104) ئەڵێ: كوشتی، یان وەكو (مستورە: 100) ئەڵێ: دوای گلدانەوەی 7 مانگ بەگیراوی ساڵی 1164 لەقەڵاچوالان كوشتی.

ئازاد خان لەو كاتەدا لەململانێی دەسەڵاتدا بو لەگەڵ كەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجار، كە هەریەكەیان لەلایەكی ئێراندا خەریكی پەیداكردنی دەسەڵات بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوكیان شیعە بون، لەكاتێكدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە

بو. ئـازاد پێویسـتی بەکەسێکی نـاودارو دەسـەڵاتداری وەکـو سـەلیم بـو لـەو ناوچەیەدا، لەو ململانێ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.

پێ ئەچێ سـەلیم پاشـا ماوەیـەکی زۆر لەسـنەدا نەمابێتـەوە، چـونکە کـە کەریم خان چۆتە سنە (1166) خەسرەو خانی ئـەردەڵان و والیـی کوردسـتان بـوە. وەکـو هەنـدێ لەمێژونوسـانی ئـەردەڵان ئـەڵێن: (فخـر الكتـاب: 147، مستورە: 101). لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەڵکی سنە لەسەلیم پاشـا رەنجاون و دەریان کردوە. رەنگـە ئەمـە هەنـدێ راسـتی تێـدا بـێ. بـەڵام لـەو کاتەدا ململانێی دەسەڵات لەنێوان کەریم خانی زەند کەخوراسان و، محەممەد حەســەن خـــانی قاجـــار کەســـەروی ئێـــران و، ئازادخـــانی ئـــەفغانی کەئازەربایجان و، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلورستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشـت بـوە بـەرزترین لوتکـەی توندوتیـژی. میرەکـانی بابان و ئەردەڵان بوبون بەبەشێ لەم ململانێیەو، بـەگوێرەی گـۆڕانی تـەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە ناکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.

سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بـەئازاد خانـەوە بەسـت بـو، بـەڵام خەسـرەو خـانی ئـەردەڵان و بنەماڵەکـەیان هاوکـاری نـادر شـاو جێنشـینەکانی و، دوای ئەوانیش هاوکاری محەممەد حەسەن خانی قاجار بون.

پێ ئەچێ لەو کاتەدا کەکەریم خـان روی کردۆتـە کرماشـان و، دوای ئـەوێ ئەردەڵان، سەلیم پاشا سـنەی بـەجێ هێشـت بـێ و، دابێتیـە پـاڵ ئـازاد خـان لـەورمێ. لـەو شـەڕەدا کـە لـەنزیك ورمـێ لـەنێوان هێزەکـانی کـەریم خـان لەلایەك و، هێزەکانی ئـازاد خـان: فەتحعـەلی خـانی ئەفشـار، شـاباز خـانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی تـرەوە، قـەوماو بەتێشکانی زەنـد تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە 10 هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر ((بونە))ی کەریم خان، لەکاتێکدا کەهێشـتا هەنـدێکیان باریـان نەخسـت بـو، هەندێکیشـیان پشـتێنیان کردبـوەوەو پاڵیـان دابـوەوە. هەنـدێ خێوەتیـان هـەڵدا بـو، هەندێکیشیان هێشـتا نەگەیشـت بـون. لەشکر کەوتـە هـەڵاتن. کـەریم خـان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتـەوەو بـەری راکردنیـان بگـرێ، کـەڵکی نـەبو. لەشکری زەند پەرەواز بو. خانەکانی زەند گەرانەوە پەری و کەمازان و، کـەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانە: 273).

ململانێی دەسەڵات کۆتایی نەهات تا عـەلی مـەردان خـانی بـەختیاری لـە 1167داو، محەممەد حەسـەن خـانی قاجـار لـە 1172دا کـوژران. (هـدایت:

263و 269). ئـازاد خـانیش پـاش چـەند سـەرکەوتن و شکان، ماوەیـەکی بەخۆشـاردنەوە لەشـارەزورو هـەکاریو، بە پەنابـەری لەبەغـدادو گورجسـتان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ژیل شرفنامە) ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئـازاد خـانی ئـەفغاندا، بـەهۆی دوژمنکـاری سـەلیم پاشـای بەبـە لەگـەڵ بنەماڵـەی ئەردەڵانـەوە، ئیقبـال روی نـەکردە خوسرەو خـان. بـەڵام ئـەو کاتـەی دەنگـی هـاتهـاتی محەممـەد خـانی قاجـار لەئەستەراباری مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجـان بـەرز بـووەوە، خوسـرەو خانی مەردو رەنـد، کـە بـەهۆی غیرەتـی زگماکـەوە هـەمو کـات گـوێ قـوڵاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لە پایتەختی قەزوین هەڵات و لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەت و لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئـەم دڵنـەوایی و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والیێتی و حکومـەتی ئـەردەڵان و شارەزور، دڵگەرم و شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەری محەممەد حەسەن خان و ئازاد خانی ئەفغانی نزیك بووەوە. پاش سـێ چـوار مـانگێگ، لەسـاڵی هـەزارو شەست و نۆدا (1169)، شەری محەممەد حەسەن خـانی قاجـارو ئـازاد خـانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێکدا سـەلیم پاشـای بەبـەش لەگـەڵ ئازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خان و سەلیم پاشادا هات و ئەرك و خزمەتێکی زۆر لەخوسرەوخان وەشایەوە. ئازاد خـان بـەرەو هـەکاری هـەڵات و سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشـای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەرێوەی دەبرد.

سلێمان پاشای بەبە، بە رقەبەرایەتی بنەماڵـەی بـاوە ئـەردەڵان، بـەفێڵ لەگەڵیدا ئاشت بووەوەو هـەروکیان پێکـەوە پێشکەشیەکی قورسـیان بەچـەند کەسی بـاوەرپێکراوی خۆیـاندا نـارد بـۆ دیوەخـانی محەممـەد حەسـەن خـانی قاجار، هەموشی بەو هیوایەی کەناوچـەی ئـەردەڵان بـدرێت بەسـەلیم پاشـا. محەممـەد حەسـەن خـان، بـەهۆی گـەورەیی رۆح و غیرەتـی زگماکیـەوە، پێشکەشیەکانی نەخستە بەرچاو داخوازییەکانی وەرنـەگرت. لـەوەڵامیشدا فەرموی. ئەگـەر سـەلیم پاشـا خزمـەتمان پـێ بکـات، ئـەوا ناوچـەیەکی تـر لەمەملەکـەتی ئێرانـی دەدینـێ. لەهـەمان کـاتیشدا، هـەر بـە بەرچـاوی نوێنەرەکانی ئـەوەوە خـەڵاتی والیێتـی (ئـەردەڵانی) بەئەسپ و زیـن و بـەرگی

ئـاڵتون و مینـاو خه نجـه ری جه واهیرنیشـانه وه دا به خوسـره و خـان و ره وانـه ی ئه رده لانی کرد.

کـاتیّ خه سـره و خـان گه یشـته نـاوچـه ی بـانـه ی سـه ر به ئـه رده لان، سـه لیم پاشای به بـه، بـه خوّی و به هـه زار سـواره وه به تـه ماحی ئـه وه ی بتـوانن شـتیّك به شتیّك بکـه ن، سـه ره ریّیان پـیّ گـرت. هـه ردو قشـون له مـه حالی بـانـه تیّـك ئـالان و دوای کوشتوبریّکی زوّر، شکستی گـه وره به سـه ر سـه لیم پاشـای به بـه دا هات و سیّ سه د چوار سه د که سیّك له سـواره ی ده وروبـه ری بونـه خـوّراکی شـیری ئـازایانی ئه رده لان.

دوای هه لاتن، سه لیم پاشا چاره ی کاری لـه وه دا دی بچـیّ بـوّ به غـدا، وه ك گوتویانه: ((کاتیّ ئه جه ل نزیك ده بیّته وه، راو ده چیّته لای راوچی))، ئه ویش هه ر ئه وه نده گه یشته به غدا، له سـه ر شـاهیدی شـاهیدان و بـه حوکمی وه زیـر، له گوّره پانی ئیمامی ئه عزه مدا کوژرا)). (ئیبراهیم ئه رده لانی: 29-31).

-1-

خوسره و خان (1168-1206)

له سـالانی 1163-1168دا پـیّ ئه چـیّ هه لومـه رجی ئـه رده لان نـائـارام و شیّواوبیّ و، ده سه لات له سـنه دا لـه نیّوان سـه لیم پاشـای بابـان، کـه ریم خـانی عه بباسقولی خان و خوسره و خانی خان ئه حمه د خان دا ده ستاوده ستی کردبیّ.

سه لیم پاشـای بابـان دوای شـکاندنی حه سـه نعه لی خـان (1163) ده سـتی به سه ر سنه دا گرت، به لام وه کو هه ندیّ له میّژونوسه کان ئه لیّن، دوای کوشتنی حه سه نعه لی خان (1164) خه لکی سنه سـه لیمیان ده رکـردوه و، کـه ریم خـانی برای حه سه نعه لییان کردوه به حوکمرانی خوّیان. به لام که ریم خان کابرایه کی بوده له و بیّ فه ر بوه. شاره زای کاروباری حوکمرانی نـه بوه، بـه لکو زوّردار بـوه. (لب: 106) نمونه یه ك له سه ر جـوّری حـوکمرانیی کـه ریم خـان ئه گیّریّتـه وه: ((پیاوی ئه عیانیّ بوّ دزی ئه چیّته سه ر مالی یه کیّ. خاوه ن مالّ دزه که ئه گریّ و ئه بیاته لای که ریم خان. که ریم خان ده سبه جیّ دزه که به رئـه داو گـویّی خـاوه ن ماله که ئه بریّ)). که ریم خـان زوّر نه ماوه تـه وه. ئینجـا خوسـره و خـانی کـوری خان ئه حمه د خان خوّی سه پاندوه. (مستوره: 101-103).

خوسره و خان له سه ره تادا نه یتوانیوه جیّگیر ببیّ چونکه هه میشه هه ره شـه ی سه لیم پاشای له سه ر بوه، که له و کاته دا یه کیّ لـه هاوکاره نزیکـه کانی ئـازاد خانی ئه فغانی بوه و، بنکه ی ده سه لاتداری ئازاد خانیش له ورمیّ بوه.

نوسه ری (ژیل-شرفنامه: 29)ئه لیّ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئـازاد خـانی ئـەفغاندا ، بـەهۆی دوژمنکـاری سـەلیم پاشـای بەبـە لەگـەڵ بنەماڵـەی ئەردەڵانـەوە، ئیقبـال روی نـەکردە خوسرەو خـان. بـەڵام ئـەو کاتـەی دەنگـی هاتهـاتی محەممـەد خـانی قاجـار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجـان بـەرز بـوەوە، خوسـرەو خانی مەردو رەنـد، کـە بـەهۆی غیرەتـی زگماکـەوە هـەمو کـات گـوێ قـوڵاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لە پایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئـەم دڵنـەوایی و میهرەبانیـە رۆژ لەگـەڵ رۆژ زیـاتر دەبـو. بـە بـەڵێنی والێتـی و حکومـەتی ئەردەڵان و شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد..)).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەممەد حەسـەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێـراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمرانی ئەردەڵانی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکـەمێ جیاوازییـەوە، ئەگێڕنـەوە: (لـب التـواریخ: 110، حدیقـە: 155-156)، (تحفە: 147).

سەلیم پاشا بـەهیوای ئـەوەی بکرێتـە حـاکمی کوردسـتان پـەنا بـۆ خـانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵـەداوان خـۆی ئەگەیەنێتـە لای خـانی قاجـار. سـکاڵای حـاڵی خـۆیو، باسـی کوشـتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: ((تۆ محەممەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگیو عار بپۆشمو وڵات بەبێگانـە بفرۆشم..)).

بەگێڕانەوەیـەکی تـر گوایـە وتویـەتی: ((خوسـرەو خـان تـۆ سەرکەچـەڵ محەممەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکـە، کوردسـتان هـی تۆیـە، ئەم قسانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!)).

بەقسـەی (حدیقـە: 156)، (تحفـە: 148) دوای ئـەوەی خـانی قاجـار، خوسرەو خانی دانا بەوالیی ئەردەڵان، گەڕایەوە سـنە (موحـەڕرەمی 1168). یاریدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشـێ راسـت بـێ، بـەڵام پەنابردنی سەلیم پاشا بۆ خانی قاجار ڕێی تێ ناچێ، چونکە سـەلیم پاشـا یەکێ بوە لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانیو، لەهەمو شـەڕەکانیدا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم

رووەوە نوسـەری (ژیـل: 31) ئـەڵێ: ((.. لەسـاڵی هـەزارو سـەدو شەسـتو نـۆدا (1169)، شـەڕی محەممـەد حەسـەن خـانی قاجـارو ئـازاد خـانی ئـەفغان لەناوچەی ورمێ رویدا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خاندا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەركو خزمـەتێکی زۆر لەخوسـرەو خـان وەشـایەوە. ئـازاد خـان بـەرەو هـەکاری هـەڵاتو سـەلیم پاشای بەبەش رووەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد)). خوسـرەو خـان ئـەم ملۆزمـەی لـەكۆڵ نەبووەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (1170).

-2-

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکـە لەئێلـە گـەورەکانی کـورد. لـەنێوان جەبـەل حـەمرینو کوێستانەکانی سنەدا گەرمیانو کوێسـتانیان کـردوە. بەزانـدنی سـنورو زیـان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیـدا بـوە. لەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بونو، لە لەشکرکێشیەکانی بابـاندا بەشدار بون.

خوسرەو خـان بـۆ ئـەوەی تـەمێیان بکـاتو سـەریان پـێ دابنـەوێنێ سـاڵی 1172، بـەفێڵ میهـر عـەلی سـوڵتانو خوسـرەو بـەگ، کـە لەسـەرۆکە دەس ڕۆیشتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ راو، بانگهێشـتنەکەی قوبـوڵ ئەکـەن، بەڵام چونکە لێی دڵنیا نەبون. بۆ ئـەوەی هـەردوکیان پێکـەوە نەکەونـە داو، کەئەچـن بـۆ لای، یـەکێکیان ئەچـێتە نـاو قـەڵا بـۆ لایو ئـەوی کەیشـیان لەدەرەوەی قەڵاکەدا لەگەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچـن بۆ راو، خوسرەو بەگ بەهانەیەك ئەدۆزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەك لە پیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرنو، لـەوێش فـەرمان ئـەدا میهر عەلی بگرن.

میهـر عـەلی ئـەگرنو کـۆتو پێـوەنگی ئەکـەن. ئەوانـەش کەئەچـنە سـەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگریدا ئەکوژنو، کەللەی سـەری بـەبراوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری براوی ئەبینێ ئەڵێ: ((میهـر عـەلی

لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریك و هاورێ بوە، ئینساف نیە خوسرەوە بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەمدا بەجێ بهێڵێ، ئەوییش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەم و بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!)) دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفه : 150-151)(لب : 113).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-3-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵان و وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو مێملەکانیدا بەلادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەلای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەرێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەك بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان برەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەت و خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیارییەوە ناردە لای. ئەویش رێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵات و بەراتەوە رەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقه : 158، تحفه : 151-152).

-4-

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفه ئەڵێ:

((لەساڵی 1176دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لەمەریوان

هەردولا دایان بەیەكدا. دوای كەشش و كۆششێكی زۆر خوسرەو خان سەركەوت و سلێمان شكا.

پاشای شكاو ئەم مەسەلەیەی بەنەنگ و سوكی دانا بۆ خۆی. دوای بیركردنەوەیەكی زۆر چاكەی كاری خۆی لەوەدا دی كەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەرباری كەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بكا. بەخۆئامادەكردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای كەریم خان برد. بەفێڵ و فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار كردو 3 هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشكەش بەكەریم خان كرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا كینەی دێرینەی كەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ كرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەكاركێشایەوەو، سلێمان پاشای كرد بەحاكم و رەوانەی سنەی كرد.

خوسرەو خان ماوەی یەك ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفه : 152-153)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەری بەدخوییەوە حوكمرانی ئەكرد. پاش یەك ساڵ لەجلی نوستندا بەدەستی فەقێ برایم ناوێك كوژرا. محەممەد پاشای برایشی بەفەرمانی كەریم خان بو بەحاكمی كوردستان. لەبەر ئەوەی محەممەد پاشا لەسلێمانی موتەسەرریف و فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی كوڕی نارده سنە.

دو ساڵی تەواو لەم شتە تێپەڕی نائارامیەكی زۆر كەوتە كوردستانەوە. كاروباری شارو بلوكەكان لەهەمو رویەكەوە تێك چوبو. كەریم خانی وەكیل لەكردەی خۆی پەشیمان و دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی كردەوە بەحاكم و رەوانەی كوردستانی كردەوە)). (تحفه : 153. نوسەری (حدیقه : 158-159) هەمان هەواڵ ئەگێڕێتەوە، بەڵام ئەم لەباتی 3 هەزار نوسیویێتی 30 هەزار تمەنی داوە بەكەریم خان و، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە ساڵی 1179).

گێڕانەوەكانی مێژونوسانی ئەردەڵان پێویستیان بەتاووتوێ كردن و بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

1. سلێمان پاشا دو جار روی كردۆتە ئێران و هەردو جارەكە بەتێشكاوی چوە. جاری یەكەم، كەوالیی بەغداد ئەمی لەسەر كار لابردو، سەلیم پاشای لەجێگە دانا (1164). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەڵان برد. بەڵام چەند

مانگیٚ زیادتری نەخایاند کەوالی بەغداد سەلیمی لادایەوەو، دیسان سلێمانی دانایەوە بەحوکمڕانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشکی زەنگی لەبەردەم لەشکری والی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کەوت. پەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (1176). بەڵام هەر لەو ماوەیەدا والی بەغداد، عەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بو بەوالیو سلێمانی گێڕایەوە سەر موڵکی بابان. هەمان ساڵ لەقەڵاچوالان، فەقیٚ برایم لەکاتی نوستن‌دا بەخەنجەر کوشتی.

2.سلێمان یەکیٚ لەمیرە هەڵکەوتوەکانی بابان بوە. بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندن‌و مزگەوت‌و مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشەو پیشەسازی داوە. یەکیٚ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لەروی هەڵسوکەوت‌و خووڕەوشتەوە، هەندیٚ لەنوسەرانی هاوچەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: 135-136)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیوێتی: ((... لەو پیاوە ساڵحانەبو کەتەقوای یەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیان‌و، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجیٚ کردبو ((واگیعوا الله والرسول واولی الامر منکم)). حاکمی ناوچەکانی بابان‌و کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆپریو قەرەحەسەن‌و زەنگابادو جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆریٚ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمەرو دەوڵەتی بەرزی لیٚ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسیٚ نەبو شکاتی لیٚبکا یا بەربەرەکانی بکا یالیٚ یاخی ببیٚ... بەڵام لەماوەی دوایی‌دا کەوتە کۆکردنەوەی رەسم‌و باج لەو ناوچانەداو، وا رەفتاری ئەکرد کەوەکو موڵکی خۆی بن، بەمجۆرە سامان‌و داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵەت‌و هەندیٚ کەسیشی لیٚ کۆبوەوە..)).

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پیٚ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر ببیٚ.

-5-

شکستی زرێبار (1191)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەنران یاخۆیان ئەسە پاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆك و لەسەر دەسەلأت پیلانیان لەیەکتری ئەگێرا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوڵڵا کەهیە بو بەوالی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والی کەرکوك سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێك کەوتن:

عەبدوڵڵا پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ بباتە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریك کردن، بنێرێتە سەر کرماشان و ئەردەڵان. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەك پارەی بۆ تەرخان کردن و، هەندێك زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشان و، محەممەد پاشای بابان لەقەلأچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیك زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشڕەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەلأم محەممەد پاشا بەرەو مەریوان بەرێ کەوت. عەبدوڵڵا پاشای والی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجولأ.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەممەد پاشای بابان وەستا. شەرێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قۆڵێکی ترەوە هێرش نەکرا. محەممەد پاشا لەمەریوان تێ نە پەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەلأچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری ناردە سەر موڵکی بابان. محەممەد پاشا داوای یارمەتی لەوالی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتن و گرتن و تالأنکردن و سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە تورە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلاماردانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحە الوزرا : 157-159، **تحفە** : 153).

رەنجوری ئەڵێ: ((شکستی خوسرەو خان لەزرێیار ساڵی 1191)).

-6-

مەرگی کەریم خان (؟-1193)

لەماوەی 22 ساڵ حوکمرانیدا (1757-1779) کەریم خان جۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەسەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. ماوەی 3 رۆژ تەرمی کەریم خان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبرای کەریم خان 15 کەس لەگەورەکانی زەندی کوشتو، ئەبولفەتح خانی کوری کەریم خانی لەسەر تەختی سەڵتەنەت داناو، خۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە بەهەڵەداون گەرایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتە دەست. عەلیمۆراد خان، کەلەو کاتەدا حوکمرانی ئەسفەهان بو، سەڵتەنەتی بەشایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شیرازیدا بۆی نەگیرا. دوای ئەوە بەماوەیەك لەنزیك هەمەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ سەر شیراز. دوای گەمارۆدانێکی چەند مانگە شیرازی گرت. چاوی سادق خانو ئەبولفەتحو تاقمێ لەخزمەکانی خۆی دەرهێنا. لەئەسفەهان تاجگوزاری کرد (1782).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملی بنەماڵەی زەند، ئاقا محەممەد خانی قاجار بو، ئاقا محەممەد کوری محەممەد حەسەن خانی قاجار بو، کەسەردەمێ مێملی کەریم خان بو، ئەیویست ببێ بەشای ئێرانو، لەو ململانێیەدا کوژرابو. ئاقا محەممەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمرانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتە گل درابووەوە. (مهدوی: 188) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات بۆ ئەستەر ئاباد، سەرانی ئێلی قاجاری کۆکردەوەو، دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرتو، لە (1783/1197)دا ناوی لەخۆی نا شاو، تارانی کرد بەپایتەخت.

لەسەردەمی سەڵتەنەتی عەلیموراد خان کە 3 ساڵی خایاند (1782-1785) ئاقا محەممەد زاتی نەئەکرد پەلاماری قەڵەمرەوی زەند بدا. بەڵام کەئەم لەموچەخورتی ئەسفەهان مرد (1785/1199)و، جەعفەر خانی کوری لەجێگەی ئەو لەسەر تەخت دانیشت. ئاقا محەممەد ئیتر کەوتە

پەلهاوێشتن جەعفەر خان 4 ساڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو 4 ساڵەدا 2 جار لەگەڵ ئاقا محەممەد بەشەڕ هاتو، هەردو جار بەشکاوی کشایەوە ناو دیواری شیراز. دیوارەکەی شیراز لەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرما نخوارد کراو مرد(1789/1204) لوتفعەلی خانی کوری کەهێشتا گە نجێکی تازە پێگەیشتوبو، سەرپەرشتی کاروباری بەندەرو کەنارەکانی خەلیجی ئەکرد. دەسبەجێ گەڕایەوە شیراز بکوژەکانی باوکی کوشتو، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەممەد چوە سەر شیراز ئەمجارەش بۆی نەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەك پیلان و فێڵ و هێرش و کشانەوەدا سەرەنجام لوتفعەلی شکاو گیراو کوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: 190).

-7-

گۆڕینەوەی پەنابەر (1194)

محەممەد رەشید بەگی وەکیل، کەیەکێ لەگەورە دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان بو، نێوانی لەگەڵ خوسرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خان و تاقمێ لەگەورەکانی ئەردەڵانی لەگەڵ خۆی برد بۆ دەرباری عەلیموراد خان بۆ دەربڕینی سکاڵا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کەهزاد خان لەجێگەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێك لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفە: 155).

بەزۆر دەری کردن و هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پڵنگان راوی نان. کەهزادو محەممەد رەشید بەگ و دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مەحمود پاشای خالید پاشای بابان. لەو کاتەدا دو برای مەحمود پاشایش، محەممەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان برد بوە بەر خوسرەو خان. مەحمودو خوسرەو پێکهاتن سەودایەك بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەممەد رەشید بنێرێتەوە بۆ سنە، خوسرەویش محەممەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

رەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێیاری لەمحەممەد پاشا کردبێتەوە، ئەگینا ئەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دائەنرێ. مەحمود پاشا، محەممەد پاشاو عومەر بەگی کوشت (1194 ك/ 1780ز). (تحفە: 156) (لب: 122).

رەنجوری ئەڵێ: ((کوشتنی محەممەد پاشاو عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی 1194))

-8-

خوسرەو خان لەشیراز

محەممەد رەشید لەڕێگە هەڵات و روی کردە بەغداد. ماوەیەك لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەممەد رەشید بەڕێ کەوت بۆ سەر سنە. پێشتر رەزاقولی خانی برای خوسرەو خانی هەڵگێڕا بوەوەو کردبوی بەهاودەنگی خۆی. رەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆدا رانە پەرمو بەرەنگارییان بکا، خاووخێزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا رەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیموراد خان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەمجارەیان رەزاقولی خان و محەممەد رەشید بەگ دوای راکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفە : 157)

جەعفەر خان کەوتە زوڵم و زۆرداری و دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی رەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەك. رەزاقولی خان چو بۆ ورمیٰ و، کەهزاد خان و لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەممەد رەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشت و چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەئەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشت و بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەڕێ کەوت.

رەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند رۆژێ کەهزادو لوتفعەلی و محەممەد رەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ رەزاقولیدا بو بەشەڕیان. رەزاقولی بەبرینداری هەڵات بۆ گەڕوس و دوای حەفتەیەك مرد. (تحفە : 158).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیموراد خان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەر لەنوێ دایناوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوەو، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوری کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەریان بۆ دانەواند.

بــەهۆی ئــەم ئاڵوگۆڕانــەوە هەنــدێ لــەباجی ئــەردەڵان دوا کــەوت بــو. عەلیموراد خان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی نــاردە سـنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بــەزوڵم و زۆرو ئــازاردان. کەعــەلیموراد بەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسـرەو خــانی رەوانــەی کوردســتان کــردو، جەعفــەر خــانی کێشــایەوە. دوای ئەمــە بەچــوار مــانگ عەلیموراد خان مرد. (تحفە : 159).

شەڕی ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنی کەریم خان زۆر لەو ئێلانەی کەریم خان لەکرماشانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەڵڵاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەڵڵاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەڵتەنەت بو. محەممەد ڕەشید بەگ کە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەڵڵاقولی خان و، هانیدا وەکو سەرەتای فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی خاکی ئەردەڵان بگرێ. ئەڵڵاقولی خان هێزێکی گەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خۆی کۆکردەوە. نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەموی 740 کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە 7 بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی 100 سوار بوە بەیەکێ لە 6 کوڕەکەی ئەسپێرێ و، خۆیشی 40 سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوە شەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خۆردا ئەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بۆ ئەوەی هێزەکەی ئەڵڵاقولی خان لەتۆپ و زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئەڵڵاقولی خاندا پاشەکشە ئەکەن و، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەڵڵاقولی خان فەرمان ئەدا شەپوری جەنگ لێ بدەن و، هێرشیان بۆ بکەن. هێزی ئەردەڵان لەناکاو لێیان ئەسوڕێن و تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئەکوژن و هەندێ ئەگرن. ئەڵڵاقولی خان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەڵڵاقولی خانەوە. دەس ئەکەن بەهەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەڵڵاقولی خان و، کەلوپەلی بارەگاکەی و ران و ڕەوەی ئەڵڵاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەڵڵاقولی خان بەبڕاوی و، محەممەد ڕەشید بەگ و نەسیر خانی کولیاییان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەممەد ڕەشید بەگ و ئەڵێ: ((.. بەشێلم و بروێشەکەی خۆت قەناعەت بکەی باشترە لەخواردنە خۆشەکانی بەغدادو کرماشان!)) (ژیل: 32-33، حدیقە: 159-165، تحفە: 160-165).

نوسەری (ژیل: 32) ئەڵێ: 6ی جیمادی ئەوەلی 1199 کاتی مردنی عەلیموراد خان و، نوسەری (حدیقە: 165) ئەڵێ ڕەبیعی ئەوەلی 1193 یەک

مانگ دوای مردنی کەریم خانو، نوسەری (تحفە : 165) ئەڵێ: رەبیعی ئەوەلی 1194 دوای مردنی کەریم خان.

-10-

جەعفەر خانی زەندو خوسرەو خان (1200)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوری هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەممەد خانی قاجار لەسەر تاج و تەختی ئێران لەوپەری توندوتیژیدا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنوری قەڵەمرەوەکەی خۆی فراوانتر بکاتو، ئەویکە لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆیدا رابکێشێ. پەیك و پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ راوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێرایەڵی بۆ جەعفەر خان دەربڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە : 165، تحفە : 166).

نوسەری ((سیر الاکراد)) لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباووباپیری پشتاوپشت لەکوردستاندا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: ((خانەکانی زەند لەئێلییەتدا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەویتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیل و هادیو گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزم و کورەکانی لەگەڵ یەك کەوتنە نیفاق و ئیتیفاقیان تێدا نەبو. بەپێی رەوتی روداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند رون و ئاشکرایە. ئەگەر چەند ساڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقبالی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بێ؟)) (بابانی: 53-54).

نوسەری (حدیقە : 165، تحفە : 167) لەو راوێژەدا بڕیاریاندا دژی جەعفەر خان رابوەستن و گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەربڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەڵامی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ژیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: 285) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولە یمانپایەیە خۆی ئەرکی

هـاتنی کوردسـتان نەکێشـیٚ، ئـەو مێرولـە بـیٚ توانایـە نـەکا بـەژێر سمـی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەرەنگاری خانی زەنـد بـەرەو هەمـەدان کشـا، هێـزی قەراگوزلو و خانەکانی خەمسەو گەرِوس گەیشتن‌و، لەبەهاری نزیك هەمـەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیـەکدا (24ی شـەعبانی 1200). رۆژی یەکـەم شەر هەتا ئێواریٚ درێژەی کێشا بیٚ ئـەوەی بەسـەرکەوتنی هـیچ لایـەك تـەواو ببـیٚ. رۆژی دوەم تێهەڵچـونەوە. لای نیـوەرۆ لەشـکری خانـەکانی خەمسـە بەشکاوی شەرِیان بەجیٚ هێشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆی‌و کورەکـانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشکری زەندیان شر کرد. 1300 کەس لەهێزی زەنـد کـوژراو 800 کەسـیان لیٚ گـیراو، 340 کەسـیش لـەهێزی ئەردەڵان کوژراو 54 یشیان بەسەختی برینـداربون. مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خـان سـوك‌و خوسـرەو خـان زل بکـەن ئـەڵێن: خـانی زەنـد چـونکە قەڵـەوو ورگـن بـو، نـەیتوانی بـو هـەلیٚ لـەناو سـەنگەرەکانی تۆپخانەکەیدا خۆی قایم کردبو. کەشـەو داهـات یـەکیٚ لەمـەلا بـەرێزەکانی هەمەدانی بەقورئان‌و جەواهیرێکی زۆرەوە نـاردە لای خوسـرەو خـان بـۆ ئـەوەی رێگـەی بـدا بـروا. خـان پیـاوەتی لەگـەڵ کـرد رێگەیـدا لەگـەڵ 3 کـەس لەنۆکەرەکانی بـرۆن. هـەر ئـەو شـەوە بە پەلـە بـەرەو ئەسفەهان گەرِایـەوە. (حدیقە: 166، تحفە: 168).

دیارە لەگێرِانەوەی ئەم چیرۆکەدا هـیچ لایـەکیان: مێژونوسـەکانی زەنـدو مێژونوسەکانی ئـەردەڵان، بێلایـەن نـین، هـەر لایـەك لایـەنی میرەکـەی خـۆی ئەگریٚ‌و، زلتری ئەکا.

دوای ئـەم سـەرکەوتنە خوسـرەو کەوتـە فراوانکردنـی قەڵەمرەوەکـەی. ناوچەکانی مەلایەر، تویسکان، کزاز، فراهان، گوڵپایەگانی گـرت. (تحفـە: 167-168) لـە گوڵپایـەگان 3 رۆژ پشـوی حەسـانەوەی بەئۆردوەکەیـدا. لـەکۆرِێکی بـەزم‌و رابـواردن دا لەجەعفـەر بـەگ، یـەکیٚ لەهاونشـینەکانی، پرسی: ((ئەم سەڵتەنەتەی ئێمە چۆن ئەبینیٚ؟)) جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەلیٚ: ((والی! پـیٚ راکێشـانی زیـادتر لەبـەرە جگـە لەمەینەتی‌و، قوتدانی پـاروی گـەورە جگـە لـەدرِانی گـەرو، شـتێکی تـری لیٚ

پەیدا نابێ. شێلم و بڕوێشکەی خۆمان لەهەمو خواردنێکی شاهانە خۆشترە!)).

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کردو، وازی لەبیری دامەزراندنی سەڵتەنەت هێنا. ڕۆژی دوایی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزیو چەردەیەك جەواهێری بەدیاری بۆ ئاقا محەممەد خانی قاجار، کەتازە خەریك بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقە: 167، تحفە: 169).

-11-

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەممەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسا شتێکی لێ بکا، تەنانەت لەئاهەنگی تاجگوزاریشدا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیو دیاریو پێشکەشی بۆ ئەناردو، خۆیشی لەقەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەممەد داوای لێ کرد یەکێ لەکورەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بێ. (تحفە: 171) ئەمانوڵڵا خانی کوڕیو، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقا محەممەد ڕێزی زۆری گرتنو، بەڕێزەوە ناردنیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆیو خان ئەحمەد خانی کوری بۆ دەربرینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کوری لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەممەد خان. خانی قاجار خوسرەو خانی گل دایەوە (1203). (تحفە: 172).

خوسرەو خان دوای ماوەیەك تێکچو. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەممەد خان شێت بوە (حدیقە: 168، تحفە: 173)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەممەد خان دەرما نخواردی کردوە.

ئێلاتی موکریو بلباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالی

ئەردەڵان و، ڕەوانەی سنەی کرد (1204). لوتفعەلی خان 4 ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، ڕێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی 1206 وەکو (لب: 147) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەرەوان برد بۆ پیرۆزگاکان و هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفە: 173، حدیقە: 169، ژیل: 37).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (ورا پی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش خان ئەحمەد خان و، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولمۆئمینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاه معلی جایگاه معدلت پناه خسروخان ابن احمد خان واقع شد).

میرزام نەمەندەن
سەیران چارباخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز توڵ زگار
عەر عەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گولان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گوڵاڵان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب ئێواران
مەگێلان بێ باك سوب نەسەر شاخان
شەو، جاو مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کە یخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە موڵك عەجەم

جەم غوڵامش شێویان وەهەم
هەر ڕۆ پەریٚ عەیش، شادیو بەشارەت
نمەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەڕەناو سەدای تە پڵو کوس
ئاموشۆی دیوان، میران وەپابوس
ئوتاخ بیٚ دەماخ، خانلەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نە مەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش
ئیسە وێنە فیکر هەئیەتی پەروەر
موجەڕڕەد مەندەن خان لال کەمەر
دوشمنان پەردەی شادی دەردەوە
خانان خەوفشان جەدڵ بەردەوە
مەهتاب نشینان ماوروی فەنامەن
بە سەیل ئەسرین تەڕ کەردەن دامەن
بیٚ سورمە، سپین دیدەی تەتاران
نور دیدەشان بەچەم مەداران
جەیرانان بیٚ خەوف شین بەباخان دا
بەسەهەندو حەوز، جای خوسرەو خاندا
واتەن بەیەکدی، هەرکەس جە نەدویٚ
دەستگای خوسرەوی شەوق نەمەندەن پیٚ
سارایی کۆ گەرد پۆکە نە سای سەنگ
چون خان مازول، مات مەندەن، بێدەنگ (مەردۆخی 333-334).

مەردۆخی ئەم شیعرەی وەکو خۆی نوسیوێتی: (در کنار اب رود شهر... وی رقم انشاد بژیرفت 1196)

کەخوسرەو خان عەزل ئەکریٚو، لەشیراز گل ئەدرێتەوە، خان ئەحمەد خانی کوریو خێزانەکەیو دەسوپێوەندەکان رو ئەکەنە شارەزور. پیٚ ئەچیٚ شێخ موئمین یش، کەخەتیبی نوێژی هەینی سنە بوە، لەگەڵ ئەوان ڕۆیشت بیٚ، یان وەکو ئەڵێن ناردویانە بەدویاندا بیان هێنێتەوە، بەڵام بۆ دەربڕینی نارەزایی ئەویش لەویٚ ماوەتەوە. پیٚ ئەچیٚ ئەو وشەیەی کوژاوەتەوە شەهرەزور بیٚو، ئاوی روبارەکەش چەمی زەڵم بیٚو، ئەو ئاوو هەوا ناخۆشەی

لەشیعرەکەدا باس کردوە ئاووهەوای دەشتی شارەزوری پڕ دو پشكو مـارو مـور، بێ.

میرزام وەگەردان
بدیە وەگەردش گەرون گەردان
ئەی زەدەی مەینەت، ئاوارەی هەردان
بێ تۆ چونش کەرد وێڵ سەرگەردان
کەفتیم وە مەسکەن عارەبانی بەر
یۆرد چۆڵگەردی قەیس ئەربەد گەڕ
شەو سەرد، رۆ گەرم، ئاب تەڵخو شۆر
جای ئەفعاو عەقرەب، ماهیو مارو مور
ماوای تاو لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەوو رۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پێ مەندەن
ئەویچ هەم جە تاو دەرد فیراقەت
زەرڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیراقەت
هەرنە پەژارەن، شەوانو رۆان
بێ خوردو بێ خاو، بێ تابو تەوان
وێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بێزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەربەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە منەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نە پرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆبو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: 335)

(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)

میرزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن

.. نەجام، خاتر پەر کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کە پەروێز بەهزادی ئەرەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازبی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامراو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بڵند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵم و جەور
تەمام بی سیا عەرزەی دون دەور
جە مەگلهع ئیحسان نور عەدالەت
سا چون گلوع کەرد، کەم بی زەلالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بێ مەحەك
عەین عافیەت جێش نەبێ مونفەك
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر ئیقباڵش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزڵومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زاڵمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵ و دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زاڵم بەرد وەقەعر چای بێژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوف و بیم بێ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غولامش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون ((بنات النعش)) پەراگەندە بی
سوپای شادی و عەیش مەزڵومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زاڵمان یام
جە عەدلش ئەیمەن موڵك و مەملەکەت
حامی مەزڵومان، ماحی زوڵمەت
بینای موڵك نیا جە چەدلش ئەساس

حوكم كەرد بەعەدڵ تەمام ((بين الناس))
جە سایەش یاوا خەڵك بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەریٚ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: 338-339)
(کەشکۆڵە شیعریٚکی کوردی ((گۆرانی)) گردەوەکۆیی شیٚخ عبدالمومنی مەردۆخی (1152-1211/1739-1797)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن 1998).
حوسەینقولی خانی ئەردەڵان (؟-1263)

-1-

ئەمانوڵلا خانی گەورە (؟-1240)

ئەمانوڵلا خانی گەورە یەکیٚ لەوالیە دەسەڵاتدارو هەرە دەوڵەمەندەکانی ئەردەڵان بوە. بەرامبەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزمو کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵرەقو بیٚ بەزەییو جنیٚوفرۆش بوە. لە پارە سەندنو ئەرز داگیرکردنو روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمرەوەکەیدا چاوچنۆکیٚکی زۆرداری بیٚ نمونە بوە، بۆیە میٚژونوسەکانی ئەردەڵان کەباسی سامانو دارایی ئەکەن، ئەڵیٚن گەیشتۆتە 6 کرور (تحفە: 200-201). لەوە 2 کروری موڵكو خشڵو کەلوپەلیماڵو گەلەو رەوەو رانو 4 کرورەکەی تریشی زیٚری نەختینە بوە.
لەگەڵ ئەوەشدا بایەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنەوەی وڵات. کۆشكو سەرا، خانو کاروانسەرا، بازارو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکیٚ لەشویٚنەوارە گرنگەکانی مزگەوتی ((دار الاحسان))ە کە لەهەمان کاتدا ناوەندیٚکی گرنگی خویٚندەواری بوە. هەروەها کتیٚبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتیٚبی ناوازەو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تیٚدا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.
ئەمانوڵلاخان چەندین ژنی هیٚناوە چەندین منداڵی نیٚرینەی لیٚبیان بوە. لەوانە محەممەد حەسەن خان، خەسرەو خان، محەممەد صادق خان، عەبباسقولی خان، حوسوینقولی خان، ئەبولفەتح خان... جیاوازی پایەی

کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لە پاشەڕۆژیان کردووەو، ناکۆکی لەنێواندا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانیدا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی ((حاوی)) زۆر شیعری بەفارسی داناوە. حاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خوردە خانم، کچی محەممەد ئاغای قادری‌و، خوشکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خەسرەو خان، کەدوایی بو بەوالی‌و دواتر بو بەهاوسەری مەستورە، ئەویش شیعردۆست‌و، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

-2-

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

ساڵی 1236 ئێلی جاف زیانییان کردبو، خەڵکی مەریوان سکاڵایان بردە بەر ئەمانوڵڵاخان. ئەویش ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سەریان، لەنزیك مەریوان گەمارۆی دان. هەندێکی لێ کوشتن‌و هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور ران‌و رەوەی بەتاڵان بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیانی وا زۆر لەجاف نەکەوتوە. (تحفە: 193) لەسەرانی جاف وەڵەد بەگ‌و کوڕەکانی: رۆستەم بەگ‌و حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکاندا بون. وەڵەد بەگ لەزینداندا مایەوە تا وەك (مستورە: 191) ئەڵێ: ((بەر نەوازشتی والی کەوت‌و لێی خۆش بوو، یەکێ لەکیژە بەئابڕوەکانی، کە بەڕاستی لەئاسمانی داوێنپاکی‌و جوانیدا مانگی تابان بو، دا بە حوسەینقولی خان‌و سەری پێ بڵیند کرد..)).

-3-

ژنهێنانی خەسرەو خان

فەتحعەلی شا نزیکەی هەزار ژنی هەبوە. یەکێ لەو ژنانەی، سەروناز خانمی، بەدیاری بەخشی بەئەمانوڵلاخان. فەتحعەلی شا لەژیانی خۆیدا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنج سەد کوڕو کچ‌و نەوەی هەبوە. ئەمانوڵڵا خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحعەلی شا، حوسنی جیهان خانمی، بۆ خەسرەو خانی کوڕی هێنا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مستورە: 191) 100

هـەزار تمـەن‌و، بەقسـەی (بابـانی: 71) 200 هـەزار تمـەن‌و، بەقسـەی (تحفە: 194) 224 هـەزار تمـەنی ئـەو سـەردەمەی تـێ چـوە. لەسـەر ئەمـە محەممـەد حەسـەن خـان لـەباوکی زیـزو هەڵگەڕایـەوە، چـونکە ئەمـەی بەنیشانەی ئەوە لێك دایـەوە کـەباوکی خوسـرەو ئـامـادە ئـەکا بـۆ جێنشـینی خـۆی، لـەکاتێکدا ئـەم خـۆی بەشـایانی بـوکی تـایـەن‌و جێنشـینی دائـەنا. لەشەڕێکی خوێناوی‌دا کە 440 کەسی تێـدا کـوژراو 110 کـەس، کـە بـەدیل گیرابون، ئەوانیش بەفەرمانی ئەمانوڵڵا خان کوژران، محەممەد حەسەن خـان کوژرا. دیلەکانی بەباوك‌و براکانیان کوشت (1237). (حدیقـە: 177) ئـەم زەماوەندەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی مێـژوی کـوردەواری بـێ لـەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوڵڵا خـان سـاڵی 1240 مـرد. بـەر لـەمردنی بەچـەند سـاڵێ توشـی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

-4-

خەسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی 19 ساڵی‌دا بو بەوالی ئـەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگەڵ شا لەمەدا دەوری هەبوە. خەسـرەو خـان بە پێچـەوانەی باوکیـەوە، پیـاوێکی بەرچـاوتێرو دەسبڵاو بـوە. مێژونوسـەکانی ئـەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی 1243 قـاتوقڕی‌و گرانی وڵاتی داگرت. خەڵکی لەبرسان‌دا ئەمردن. خەسرەو خان نزیکەی 50 هەزار تەغار گەنم‌و دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانی‌دا بـو، بەسـەر خـەڵکدا دابەشـی کـرد، ((سـەنەد))ی لێ وەرگـرتن کـەدوای بەسەرچونی گرانیەکـە نرخەکـەی ببـژێرن. خـەڵك لەبرسـێتی رزگـاریـان بـو. پاش ماوەیەك بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵڵا خانی وەزیـر سـەنەدەکانی هێنـا بـۆ خەسـرەو خـان تـا فـەرمانی وەرگرتنـەوەی نرخـەکانیان بـدا. نرخـی ئـەم سـەنەدانە بـایی زیـاتر لـە 150 هـەزار تمـەن بـو. خەسـرەو خـان هـەمو سەنەدەکانی نایە ناو ئاگرو سوتـاندنی. (حدیقە: 178-179).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە ماڵ‌و دارایی بـەخۆرایی بـەفیرۆ ئـەدا. بـەڵام خەسرەو خان وتی: ((...ئینسافتان بێ! 700 ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتـە بەگیان‌و ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکـەن‌و، گیـان‌و مـاڵی خۆیـان وەقفـی رەزای ئـەم بنەماڵەیـە کـردوەو، شـاردراوە نیـە کـەموڵك‌و دەوڵـەت‌و ئیعتبـارو

مەكنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانج و سودی ئەم رەعییەتـە حەڤگوزارانەوەیـە. هەمو كات ئێمـە لـەوا نمان وەرگرتـوەو نـان و خـواردنی ئـەوا نمان خـواردوەو، موڵك و دەوڵەتی ئەوا نمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش كـە بەتەقـدیری خوایی، ئەهالی ئەم مەملەكەتـە یـەك سـاڵ توشـی بـەڵای قـاتوقڕی و گرانـی بون و، بون بەمیوانی سفرەو خـوانی ئێمـە. بـەكام ئینسـاف و مـروەت جـائیزە مەئمورانی توندگر بنێرم و نرخی نـان و خواردنیـان لێ داوا بكـەم.)) (تحفـە: 202-203).

لەگـەڵ ئـەم دەسـبڵاویەدا، لە پارەسـەندن و، تـاڵانكردن و، توندوتیـژی سزاداندا، چەپی لەباوكی گەڕاوەتەوە. تەنانەت لەگەڵ بـاوك براكانیشـیدا بەو پەڕی دڵڕەقیەوە جوڵاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبـرای، لە پلەو پایـەی سـەردەمی بـاوكی روت كـردەوەو، خۆی و دایكی تـاڵان كـردو هەرچـی سـامان و داراییـان هـەبو، هـەموی لێ زەوت كردن. (مستورە: 199)

((حوسـەینقولی خـانی بـرای، كـە لەسـەردەمی باوكیـدا فـەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادی پێ سپێردرابو، سـەرەڕای هـەمو ملكەچـی و گوێڕایەڵییـەكی، دوای مـاوەی سـاڵێك، دەسـتی لـەكار كێشـایەوەو لای بـردو فـەرمانڕەوایی ناوچەكەی بەباباخانی مەراغـەیی سپارد. حوسـەینقولی خـانی بـێ چـارەیش هیچی بـۆ نەمایـەوە، هـەر ئەوەنـدەی بـۆ لـوا، هەرچـی سـەروەت و سـامانێكی نەختینەی هـەبو پێچـایەوەو بەقورئانێكـەوە، بەهەڵـەداوان چـو بـۆ خزمـەت خوسرەو خان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتی و نیەتی، هـەر ئەمەیـەو بـەس، ئیتر هـەڵی گـرەو لـەكۆڵم بـەوەو رێسـی ملـم مەخـە ژێـر بیـوری سـەربڕەوە.)) (مستورە: 199).

محەممەد صادق خان، زڕبراكەی تری، دو جار تـاڵان كـردو هەرچـی هـەبو لێـی سـەند، تەنانـەت كارەكـەرەكانی چێشتخانەكەیشـی بـەتاڵان بـردو بەنۆكەرەكانی خۆی بەخشی (تحفە: 203).

نوسـەری (لـب: 181)یـش ئـەڵێ: ((ئەگەرچـی جـودو عـەتای زۆری هـەبو بەڵام نوسەری ئەم كتێبەی لەو پەڕی زیللەت و برسێتیدا بەجێ هێڵا)).

خوسرەو خان تەنیا 10 ساڵ حوكمرانی كردو بە29 سـاڵی مـرد (1250)، لەبەر ئەوە پێی ئەڵێن: خانی ناكام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهـان 3 كوڕ: رەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشـا، خـان ئەحمـەد خـان، و 3كچـی

هەبوە. کورە گەورەکەی 10 ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالی کوردستان. دیارە لەم دانانەشدا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

-5-

رەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەرباری قاجارەوە، توبا (گوبی) خانمی کچی عەبباس میرزاو، خوشکی محەممەد شای بۆ رەزاقولی کوری هێنا. رەزاقولی کەگەورە بوو کاروباری گرتە دەس، نێوانی لەگەڵ دایکی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانیو مامەکانی.

-6-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (1257)

ساڵی (سەرەتای 1257ك/ 1841ز) مەحمود پاشای بابان سلێمانی بەجێ هێشتو، پەنای بۆ رەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەرباری قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵانو، بۆ ئەوەی مەحمود پاشا بباتەوە سەر موڵکی بابان، لەشکری ساز دا هێزەکەیان کرد بەدو بەشەوە: بەشێکیان بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی. بەشەکەی تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیك سلێمانی (تحفە: 218-224، حدیقە: 181-183).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزروم بو، کە لەساڵی 1238 (28ی تەموزی 1823ز)دا لەنێوان ئێرانو عوسمانیدا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابان، لەناکاو هەڵی کوتایە سەر بارگەو بارەگای والی لەدەشتی مەریوان. هێزەکەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، ورەیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشتو گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (مستورە: 210-215)، (حدیقە: 181-182)، (تحفە: 218-221).

-7-

ڕەزا قولیخـان دوای تێکشـکانی لەمـەریوان، پیاومـاقوڵێکی خـۆی بـەناوی مـیرزا عەبدولەجیـدەوە ئـەنێریۆ بـۆ تـاران، بـۆ ئـەوەی ڕوداوەکـە بـۆ کاربەدەستانی دەربارەی قاجار ڕون بکاتەوە. میرزا عەبدولەجید نەوەی میرزا شوکروڵڵاو ئامۆزای میرزا هیدایـەتوڵڵای وەزیـر، فـەرمانڕەوای جـوانڕۆو عێلـی جـاف بـو. ((لەسـەرگرانیو سەرڕاسـتیو زیرەکـیو ژیریـدا ئیفلاتـونی دوەم بـو...)) بـەڵام دەسـبەجێ مەجیـد ئـەگرنو ئـەیکوژن. (مسـتوره: 215)، (حدیقه: 183)، (تحفه: 223)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شیعرێکی 18 بەیتی بەسۆزی لەشیوەنیدا داناوە. لەدوا بەیتیدا ئەڵێ:

سال این سوك نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (1257)

لەسـەر شـەڕی مـەریوان ڕەزاقـولی لەوالیـەتی خـرا. لەجێگـەی ئـەو، وەزیرەکـەی، کەئـەمان تاوانباریـان ئـەکرد بەخیانـەت، دانـرا کاروبـاری ئەردەڵان بـەڕێوە ببـا. حوسـەینقولی خـان، مـامی ڕەزاقـولی خـان، ئەگەرچـی لەناکۆکی نـاو بنەماڵەکـەیاندا دژی ئـەمو لایـەنی ئـەمانوڵڵا خـانی گرتـوە، بەڵام لەتێکشکانی ئەردەڵان زۆر نارەحـەتو، بـۆ کوژراوەکـانی دڵتـەنگ بـوە. لەسەر ئەو ڕووداوانە چەند قەسیدەی بەفارسی داناوە. لەسـەرەتای شـیعرێکی 26 بەیتیدا ئەڵی:

نگع بازی فچا در تختەی کیهان کشاد

مهرە ی بدنامی اندر گاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا مێژوو نووسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنـە پـاڵ مـیرزا هیدایـەتوڵڵا، گوایـە پلانێکـی خرا پـی بـۆ شـەڕەکە دانـاوە بـۆ ئـەوەی لەشکری ئـەردەڵان بشکێو، لەهـەمان کـاتدا هـەواڵی بـۆ عەبـدوڵڵا پاشـاش ناردوە هێرش بکاتە سەر بارەگای ڕەزاقولی خان. (مسـتوره: 213)، (حدیقـه 181)، (تحفـه: 220) حوسـەینقولی خـانیش هـەمان تـاوان ئاراسـتەی هیدایەت ئەکا، هەر لەو دەوروبـەرەدا شیعرێکی 50 بـەیتی لەسـەر شـەڕەکەو لەسەر حکومەتەکەی میرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا که بنیاد شد

ب گومار ممالك اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی رۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی لەحدیقەی ئەمانوڵلاهی‌دا کۆکراوەتەوەو چاپ کراوە. هەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی درێژی تێکەڵاو لە پەخشان و شیعر کە بەبۆنەی جوانە مەرگ بونی کورێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

-8-

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵلا پاشا، کە لەنامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسیوە، لەهەندێ شوێندا لەگەڵ گێڕانەوەکانی مێژونوسەکانی ئەردەڵاندا یەك ناگرێتەوە.

عەبدوڵلا پاشا بە پێچەوانەی گێڕانەوەی مێژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیك ئۆردوگاکەی ئەمان لەقزلجە لەناو ئەرزی عوسمانی‌دا، واتە لەقەڵەمڕەوی بابانداقەوماوە، نەك لەناو خاکی ئێراندا. بەڵام هەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لەو شیعرەدا کە بەبۆنەی هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵلا پاشاوە وتویەتی، ئەڵێ: ((رم وەشێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە)) ئەو کاتە مەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵلا پاشا لەنامەکەی‌دا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیاندا چونکە وایان زانی ئێمە ژمارەمان کەمە، کەچی هەمو سەرچاوەکان وا رائەگەیەنن، کە لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵلا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵلا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والی و، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورە پیاوانی ئەردەڵان و، ناوو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانی و شارەزور کەوتوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵلای وەزیر والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆی‌دا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵلاو میرزا جەعفەری کوری کردبو. میرزا هیدایەتوڵلا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵلا پاشادا هەبوە. لەجموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

ڕەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والیدا هاتوە، یان توهمەیەك بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێ‌و، هاوکاری ژێر بەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە ڕاستەوخۆ لەجێگەی ڕەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دائەنا.

-9-

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانی‌و مردنی

سەردەمی کورانی خانی ناکام نا ئارام‌و پڕ لە پیلانگێڕان‌و شەڕو شۆڕ بوە.

ڕەزاقولی خان لەسالانی (1250-1257) بەناو والی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی ڕاستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. ڕەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەوو براکانی برانە تاران دەس بەسەر دانران. کاروباری ئەردەڵان بەمیرزا هیدایەت سپێردرا (1257-1258). جاری دوەم سەرلەنوێ ڕەزاقولی خان دانرایەوە بەوالی (1260-1261) بۆ ئەوەی بتوانێ کاروبارەکانی بێکێشەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برای‌و، مامەکانی: حوسەینقولی خان، عەبباسقولی خان، لەگەڵ میرزا هیدایەت بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە (مستورە: 217).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی وڵاتی تێوە گلابو. زۆری نەخایاند ڕەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (1261) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا داڕودەستەی ڕەزاقولی خان بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە. هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابان‌و هەورامان. ئەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی ڕەزاقولی خانی برای لەزیندان دا کوشت (فخر الکتاب: 228).

بۆجاری سێیەم دیسان ڕەزاقولی خان کاروباری گرتەوە دەس (1261-1263). بەتوندی تۆڵەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەیدا هەبو. دانی یەکێکیانی دەرهێناو بەچەکوش دایان کوتا بەکەللەی سەریداو، 3 پەنجەی نوسینی ((مونشی باشی)) بڕی. (فخر الکتاب: 230).

زەبروزەنگی دڕندانەی هەردو برا زۆر کەسی ئاوارە کردوە، یەکێکیان حوسەینقولی خان بوە. لەم بارەیەوە (مستورە: 229) نوسیویتی: ((حوسەینقولی خان کە بەفەرمانی نەواب ئەمانوڵڵا خان پاراستنی کەوشەن‌و

بومی ڕەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەڵكی ئەو ناوچەیە تاڵان كراو دەستدرێژیەكی زۆری لێ كرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ كەسێكدا گیانی خۆی بەهەزار شەرەشەق ڕزگار كردو سا بەهەر جۆرێ بو، لەرێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولە یمانیو خزایە پاڵ عەبدوڵلا پاشای بابانەوە)).

حوسەینقولی خان ژیانێكی نائارامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوكی. هەر لەماوەی ژیانی ئەمدا 3 جار ڕشانەوەو تاعون لەناوچەكەدا داكەوتوە (ساڵانی، 1246، 1250)و، بەكۆمەڵ خەڵكی كوشتوە. چەند جارێ بەشداری شەڕ بوەو، چەند جارێ تاڵان كراوەو، توشی ((دەستكورتیو تەنگانەی بژێوو بەڕێوەچون)) بوە. لەنێوان سنە، ئیسفەندئاباو جوانڕۆو ڕەوانسەردا جێگۆڕكێی كردوە، تا سەرەنجام لەسلێمانی لەرۆژی 14ی مانگی زیلحیجەی 1263 ك (1846/11/23ز)دا بەوەبایەكی كوشندە، كەڕەنگە كۆلێرا بوبێ، لەئاوارەییدا سەری نایەوە. (مستورە: 238).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان نائارامو ئاڵۆز بوە. خۆیشی چەند جارێ دوچاری ڕاونانو گرتنو دورخستنەوەو تاڵان كران هاتوە. بەشێكی گرنگی شیعرەكانی حوسەینقولی ڕەنگدانەوەی ئەو نائارامیو ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانەی شیعری سیاسیەوە. بۆ لێكۆڵینەوەی هەلومەرجی سیاسی، كۆمەلایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێكی زۆریان هەیە. ئەهێنێ ئەم شیعرانەی لەفارسیەوە بكرێنە كوردیو، بەلێكۆڵینەوەی مێژوییەوە بڵاو بكرێنەوە.

وەكو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەكانی كتێبخانەكەیدا نوسیوێتی ئەبێ دیوانەكەی حوسەینقولی خان كەوتبێتە كتێبخانەكەی ئەوانەوە. هەوڵێكی زۆرمدا بۆ ئەوەی چاوێكی پێدا بگێڕمو بزانم ئاخۆ هیچ شیعرێكی بەكوردی هۆنیوەتەوەو هیچ شیعرێكی سیاسی تری داناوە كە لەحەدیقەی ئەمانوڵلاهیدا بلاو نەكرابێتەوە، بەلام سەركەوتو نەبوم. هیوادارم لەداهاتودا كەسێكی كە ئەم كارە ئەنجام بدا.

-10-

ئەنجامەكانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەكی ستراتیجی بوە لەنێوان ڕۆمو عەجەمو، لەنێوان بابانو ئەردەڵاندا. گرتنی مەریوان كلیلی گرتنی شاری سنەو، ناوچەی ئەردەڵان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان زەینەڵ خانی سوپا سالاری قزلباشی شکاند (1040)و هەتا هەمەدان پێشرەوی کرد.
خان ئەحمەد خان، کەروی لەدەرباری سەفەوی وەرگێراو هێزی عوسمانی هێنا بۆ ئەوەی دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمەریوان لێکیان دا (1046). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بۆ موسڵ و، هەمان ساڵ لەوێ مرد.
میر سلێمانی بەبەو، لەشکری سەفەوی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی قاجار هەر لەم دەشتەدا بەرەنگاری یەك بون و، سلێمان شکا (1111)و، عەباس قولی قەسا بخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەلان دانا.
خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەلان (1136).
سەلیم پاشای بابان (1163) کەچو بۆ گرتنی ئەردەلان لەمەریوان حەسەنعەلی خانی شکاندو، ناوچەکەی لێ داگیر کرد. (ژیل : 28).
محەممەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (1191).
ئەورەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لەناکاو لەم دەشتەدا هەلی کوتایە سەر لەشکری والی بەغدادو، شکاندی و سلێمان کەهیەی سەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (1221).
هەر بەو جۆرە چەندین شەری تر.
ئەم شەرەیش، مەعرەکەی دەشتی مەریوان (1257)، ئەلقەیەك بوە لەزنجیرەی ئەو شەرانەی، لەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میرایەتیەدا، سا ئیتر بەیارمەتی لەشکری رۆم و عەجەم یان بەبێ یارمەتی ئەوان، قەوماوە. بەڵام گرنگی ئەم شەرەیان لەوەدایە دوایین شەربو، چونکە دوای ئەم شەرە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە ئیتر روخان و، لەروداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.
وەکو نوسەرانی (حدیقە : 182)و (تحفە : 221) ئەڵێن : شەرەکە لەرۆژی 4 شەممە 14ی رەبیعی یەکەمی 1257دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی رەزاقولی خان و میرایەتی ئەردەلان بو، بەهەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم روداوە زیاتر پالی بەهەردو دەولەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن. ئەوەبو هەردو دەولەت لە 16

جیمادی یەکەمی 1263/1ی نیسانی 1847ز پەیماننامەی دووەمی ئەرزرۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

-11-

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان

بەبیانو ئەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێڕانە، محەممەد شا، رەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، رەزاقولی خانی بەگیراوی نارده تاران و خۆی حوکمی ئەردەڵانی گرتە دەس (1263-1264). دوای ئەمیش بۆ جاری چوارەم رەزاقولی خان (1264)و، بۆ جاری دووەم دیسان ئەمانوڵلا خان (1265-1276) بون بەوالی. سەرەنجام ناسرەدین شا، فەرهاد میرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆی و خاڵۆی کورەکانی خوسرەو خان بو، نارد بۆ سنەو، بەیەکجاری کۆتایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەڵان هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی 5ی جیمادی دووەمی 1258/14ی تەموزی 1842دا بەبۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویێتی، لەڕێگەی ئەحمەد پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەر عەسکەری ڕۆم لەئەرزڕوم ناردوە، ڕەوتی ڕوداوەکان بە مجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەهاتنی والیی سنەو مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزورو، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بە مجۆرەیە:

ڕەزاقولی خان والیی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی بەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحاڵەکانی گوڵعەنبەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی تـرەوە مەحاڵەکانی قزڵجەو تەرەتوڵ و ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمرانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کار بەم ڕادەیە گەیشت و پێی بێگانە داخڵی مۆڵکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەمەد ئاغای میر ئاخوری پێشوم نارده لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵان و ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغرورو بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگابون کە من لەلێپرسینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بەدوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزڵجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر مۆڵکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبوو بەهیچ جێیەك نەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزڵجە، ئەو شەوە

والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵاخان، کوڕەزای محەممەد ڕەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی ناردبوو، 7 سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بەگی فەراشباشی لەڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لە پشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لەمن بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێك نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گرتم. پشت بەخوا کەوتینە بەرەنگاری. لەنزیك ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەك بە پێی ئایەتی: ((کم من فئە قلیلە غلبت فئە کپیرە باژن اللە)) سەرەڕای کەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان تواناى بەرهەڵستییان نەماو مەیدانیان بەجێ هێشت و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین و گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین نەوەکو لەسنور تێبپەڕین، لە پێش شەڕەکەشدا هەمو عەسکەرەکا نمان تێ گەیاند بو کە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نە پەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خان و مەحمود پاشا رومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کەسەر ڕێگەی لەئێمە گرت بو، بەبیستنی شکانی والی هەڵات و، مەحمود پاشاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی من و هەواڵی تێشکانی والی، شارو ئاواییەکانی نزیکیان تاڵان کردبو. چەند کەسێکیشیان بەناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تاڵانکراویان بەوڵاخی ئاغایان و نۆکەرەکانیان و قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان و ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەستمان لەهەمو ئەو کەلوپەل و ئێسترو ماین و ڕەوەو گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەمویان تاڵان کردوە. چەند ژن و پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران و تاڵان کرابو. زەرەرو زیانێ کەئەم جارە بەهۆی ڕەزاقولی خانی والیی سنەوە بەسلێمانی و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت)) (نصیری: 2/184-186).

سەرچاوەکانی بەشی حەوتەم

*ئـەنوەری سـوڵتانی: ((دەسنوسـی کـوردی (وفارسـی سـەبارەت بـەکورد) لەکتێبخانەکانی بەریتانیا))، کتێبی ئەرزان، (سوید1997).

*ئیبراهیم ئەردەڵانی، محەممەد: ((مێژوی ئـەردەڵان، ژەیلـی شـەرەفنامەی بەتلیسـی))، سـەرەتا نوسـین و سـاغکردنەوەی: نەسـرین برنـا. وەرگێڕانـی: ئەنوەری سوڵتانی، (سوید 1997).

*بابانی، عبدالقادر ابن رستم: ((تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد))، به اهتمام ((محمد رئوف توکلی))، (تهران 1366 ه.ش).

*خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: ((لب التـواریخ))، وێنـەی دەسـخەت و وەرگێڕانی روسی، مۆسکۆ 1984.

*رونـق، مـیرزا عبـدالله سـنندجی: ((تـژکرە حدیقـەی امـان اللـهی))، بەتصحیح و تحشیه د. ع. خیـامپور، موسسـه تـاریخ و فـرهنگ ایـران، (تبریـز 1344 شمسی).

*فخـر الکتـاب، مـیرزا شـکرالله سـنندجی: ((تحفـەی ناصـری در تـاریخ و جغرافیـای کردستـان))، به اهتمام (دکتر حشمت الله گبیبـی))، انتشـارات امـیر کبیر، (تهران 1366 ه. ش).

*گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین: ((مجمل التواریخ))، بسعی و اهتمـام مـدرس رچـوی، انتشـارات دانشـگاه تهـران، چـاپ سـوم، (تهـران 2536 شاهنشاهی).

*مسـتوره، مـاه شـرف خـانم: ((تـاریخ اردلان))، بـه اهتمـام ((ناصـر ازادپور))، (سنندج 1343 ه.ش).

*مەستورەی کوردستانی: ((مێـژوی ئـەردەڵان))، وەرگێڕانـی بـۆ کـوردی: د. حسن جاف و شکور مصگفی، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، (بەغداد 1989).

*مهدوی، عبدالرچا هوشنگ: ((تاریخ روابگ ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی))، انتشارات امیر کبیر (تهران 1364 ش).

*وقـائع نگـار کردسـتانی، علـی اکـبر: ((حدیقـەی ناصـری در جغرافیـاو تـاریخ کردسـتان))، بـه اهتمـام ((محمـد رئـوف تـوکلی))، (تهـران 1364 ه. ش).

[*] **هدايت، رچاقلى خان: ((فهرس التـواريخ))، بەتصـحيح‌و تحشـيە: دكـتر عبدالحسين نوائى‌و مـير هاشـم محـدپ، پژوهشـگاه علـوم انسـانى‌و مگالعـات فرهنگى، (تهران** 1373).